

Др. Ст. Томашівський.

Словацький висланник на Україні

ДР. СТЕФАН ТОМАШІВСЬКИЙ.

СЛОВАЦЬКИЙ
ВИСЛАННИК
НА УКРАЇНІ

(1708—1709)

ЛЬВІВ, 1906.

КОШТОМ АВТОРА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

06
10

ДР. СТЕФАН ТОМАШІВСЬКИЙ.

СЛОВАЦЬКИЙ ВИСЛАННИК НА УКРАЇНІ

(1708—1709)

33.582
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Роз 1778

ЛЬВІВ, 1906.

КОШТОМ АВТОРА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

150204/462001

Відбитка з „Наукового Збірника, присвяченого професорови Михай-
лови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десяти-
літньої наукової праці в Галичині (1894—1904)“. Львів 1906, стор. 301—345.

СЛОВАЦЬКИЙ ВИСЛАННИК НА УКРАЇНІ.

(1708—1709).

Глядаючи жерел до історії Угорської Русі і переглядаючи 3-томовий збірник мемуарів і дневників із XVI—XVIII ст., виданий малярською Академією Наук п. з. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI—XVIII századból, I—III köt. (Magyar történelmi emlékek, kiad. a m. Tud. Akad., mas. oszt., isók 32—34 köt. — Monumenta Hungariae historica, scriptores, XXXII—XXXIV, Budapest, 1892, 1894, 1896), немало здивував ся я побачивши у другім томі (XXXIII, 1894) один мемуар, писаний по латинськи (всі иньші малярські), що своїм головним змістом належить до української історії — доси в історичній літературі нікому у нас не звісний. Так безпечно лежав він під покривкою малярського характеру книжки! Заголовок його такий: *Historia ablegationis dni superintendentis Danielis Krmann et dni Samuelis Pohorszky ad regem Sveciae Carolum XII, ex manuscripto praefati dni superintendentis transscripta* (ст. 451—594). В дійсности єсть се оповідання про военний похід Карла XII в р. 1708—9, якого сьвідком був автор, і тому видавці дали мемуарови иньший заголовок: „Опис подорожі Д. Крмана через Росію в р. 1708—1709“¹⁾. Автор був отже сьвідком останнього акту великої історичної трагедії України, звісного у народу під назвою Полтавщина.

¹⁾ Малярський титул такий: *Dániel superintendens 1708—1709-ki oroszországi utjánok leirása, közlik Menesik Ferdinánd és Kluch János*. Видавці додали на вступі житєпись Крмана (ст. 425—450).

Про те одначе його записки у нас цілком незвісні. В російській і польській літературі не стрічав я також ніякої згадки, в кождім разі не було докладнішої. Про шведську історіографію вмію тільки те сказати, що є коротенька замітка про сю „історію посольства“, подана в розвідці С. Hallendorffa про Левенгаупта (Karl XII och Lewenhaupt är 1708), виданій у Upsala Universitets Arsskrift за р. 1902, ст. 8. Остаточо хоч би й була докладніше обговорена¹⁾, то певно найменше звернено-б увагу на те, що нас передівсім дотикає. Тому то хочу подати на сьому місці повний зміст записок Крмана, витягаючи з них усе, що придатне для української історичної науки. Передовсім зазначу те, чим записки Крмана причиняють ся до пізнання тодішніх подій і якою виходить Україна та її головні люди в розумінню і представленню чужинця.

Наперед кілька слів про автора сих записок і його посольство. Даниїл Крман (Krmann) походив із німецької протестантської родини, осілої на Словаччині, в результаті пословаченої (первісне імя Germann приноровило ся до словацько-чеської мови), родив ся 1663 р., студіював філософію і теологію у Бреславі, Липську і Віттенберзі, був учителем у різних словацьких школах, пізнійше сповняв духовні функції в кількох місцях, а 1706 р. був вибраний суперінтендентом лютеранської церкви північної Угорщини. Було се в часах тяжких для угорських протестантів. Австрійський уряд стремів до того, щоб перевести тут хоч запізнену контрареформацію. Релігійний утиск, побіч політичного, викликав повстанне кн. Франца II Раковці, що підняв ся обороняти свободу мадярського кальвінізму. Німецькі словацькі лютерани, давлені також урядом, були по части прихильні до змагань князя Раковці. Коли згоріла протестантська колегія в Пряшеві, тоді синод у Розенбергу (Rózsahegy) 1707 р. рішив вислати посольство до протестантських держав — Прусії і Швеції, щоб їм представити сумний стан лютеранської церкви в Угорщині і просити підмоги²⁾. До посольства вибрано самого суперінтендента Крмана і одного зі словацької шляхти, Самуїла Погорского. Зразу мав із ними їхати також посол кн. Раковці,

¹⁾ Шведська історична часопись Historisk Tidskrift була доси для мене неприступна.

²⁾ Із шведським королем мали угор. протестанти зносини ще й перед тим. Такі прошення до сторонніх держав були в давніших віках дуже звичайні, такі самі як заходи українського духовенства першої пол. XVII ст. в Москві.

але не поїхав, тільки дано їм від князя листи забезпечення. Посли виїхали з Пряшева 14 мая, їхали через Бардіїв, Санч, Сандомир, Пулави, Варшаву, Вармію, Кенігсберг, звідти на Литву через Вильну, коло Могилева зішли ся зі шведським військом і далше ішли з ним разом аж до Полтави, звідти перейшли по погромі у Бендери та через Молдавію і Марамарош повернули до дому; 5 вересня 1709 були вони в Мункачові. Остаточний результат посольства був такий, що на пряшівську колегію привезли посли від шведського короля 20.000 талярів, а крім того на дорогу дістали 1.000. Крман жив опісля до р. 1740. Полишив по собі значне число творів писаних словацько-чеською і латинською мовою, переважно друкованих за життя автора; дещо полишало ся в рукописах. Зміст творів переважно релігійний, в части фільольогічний ¹⁾.

Для нас, розуміть ся, має значінне тільки опис згаданого посольства, виданий з рукопису віденської надвornoї бібліотеки, як видно з заголовка, не з оригіналу, а з копії. Посольство се описане дуже докладно. Оповідаєть ся тут не тільки те, що безпосередно належить до подорожі й посольського діла, але автор вписує багато того, що видів і чув; у самого слідно обсерваційний дар і цікавість. Правда, найбільше интересуєть ся він політично-воєнними подіями, а з суспільного життя тим, що звязане з релігією, одначе й живо займає його як освіченого інтелігентного чоловіка, все инше. Додати до того легкість оповідання та гумор — і дістанемо з його записок цілком приємну лектуру.

Остаточна редакція сих записок мусіла бути по повороті хоч певно в короткім часі, бо ніде не слідно якихось вказівок на пізну редакцію ²⁾. Що в головнім маємо тут записки роблені підчас самої подорожі, майже з дня на день — про се годі сумнівати ся. Поодинокі частини записок злучені часто механічно, подекуди полишила ся неясність у гадках і висловах, навіть маємо повторення — все те вказує, що автор мало переробляв свої первісні записки. Се радше дневник, аніж „історія“, як

¹⁾ Реєстр його творів поданий у передмові (ст. 444—445).

²⁾ Кілька його заміток, основаних на подіях і відомостях пізнійших від головної акції, не можуть відсувати написання на пізний час; усі вони пояснюють ся легко і допускають хиба кількамісячне віддалення. Навіть найпізнійші звістки, як про прийняте Маєрфельта царем, поступування царського посла в Кенігсбергу з причини полтавської побіди, лист царя до Сенявського не роблять ніяких трудностей без допущення пізних вставок.

назвав її сам автор, чи може лиш переписувач. Не виключене, що часть укладу записок походить від переписувача, що користувався оригінальними нотатками Крмана. Передівсім велика сила похибок у іменах і назвах вказувала би на те, бо годі їх усіх покласти на рахунок видавців. Та знов правда й те, що видавці навіть не пробували доходити їх автентичности.

Тепер приступимо до обговорення самих записок Крмана, коротко збуваючи те, що описує дорогу через Польщу, Литву і Прусію, а спиняючи ся довше на тім, що належить до його побуту на Білій Русі й Україні. Сам опис подорожі зразу сухий, мало цікавий, чим дальше — оживляеть ся і богатіє змістом.

I.

Наперед автор говорить про приготування до подорожі, переговори з кн. Раковці, подає текст рекомендаційного листа розенбергського синоду та інструкцію його для послів (451—456). Дорога через Польщу (456—463) до Прусії (464—473) має для нас мало інтересного, про Русинів тут майже не згадуєть ся. Хиба говорячи про їзду з Бардієва до Санча, в сам день лат. Вознесення, додає, що того сьвята „не сьвяткували однак Русини ¹⁾ у селах Польщі, куди ми переходили“ (457). Посли переїздили серед ріжних пригод, дуже характеристичних для політичного і суспільного житя тодішньої Польщі ²⁾, через Санч, Заклуче, Опатовці, Нове Місто, Баранів, Дзїків, Сандомир, Виняри, Завихост, Кольчин, Пйотровиці (Petrowin), де мав автор нагоду записати три флісацькі пісні (458—9), Камень, Казимир, Пулави, Стенжиці, Тарновек, Чарників, Кальварію, а 9 червня були у Варшаві. Ся столиця описана докладнійше (461—2). Тут наймили собі підводу якогось Собєского і поїхали через Янів лісами у польську Прусію; тут переїхали Вармію, Зебург, Бартенштайн і 21 червня станули в Кенігсбергу. Побут у сьому місті описаний

¹⁾ *Rassi* — так зове автор також Білорусів, Москалів зове звичайно *Moscovitae*. Українську людність називає найчастійше „Козаками“ (*Cosacci*), а з того деколи виходить неясність, кого розуміти під сим іменем.

²⁾ Часто приходить ся автору підчеркувати недостачу публичного ладу і забезпеченя житя й майна, велику своєвільність приватних міліцій (Сенявского), некультурність краю, низьку моральність лат. духовників (монахів, ст. 458) і т. ин. Спеціально Варшава, хоч загалом значно культурнійша від краю, куди переходили послы, здивувала їх своїм розпаношеним розбійництвом і жебрацтвом (ст. 462).

ширше, головно університетські й церковні відносини і... ріжні штуки якогось вивченого англійського коня (465—472). 10 липня виїхали з Кенігсбергу на Інстерберг, а 26 перейшли литовську границу. Зараз на вступі у польську державу, при стрічі Жидівмитарів, автор згадав звівний афоризм: *Clarum regnum Polonorum est coelum nobiliorum, paradisis judaeorum, purgatorium plebeiorum, et infernus rusticorum etc.* (473). У місточку Верболовій (Verbolova) замітив автор перший раз „руську“ церков побіч латинської; переїзд через міст у Ганушишках (Hanussisko) пригадав автору польську приповідку про *polski most, niemiecki post* (474). Через Neustädel прибули 1 серпня у Вильну. Се місто описане також докладнійше (475—8). Тут запримітив автор подвійні руські (*ruthenicae*) церкви, уніятські і православні, зазначаючи, що на Литві переважають перші, на Україні (*in Cosakia et sub metropolita Kijoviensi*) другі (476—7). Дальше посли їхали через Слободку (Sbodka), Соль (Czol), Сморгонь (Smargon), Маркову (Morklova), Лебедів (Lebedova), Радошковичі (Radoskovje), Білоручі (Biralovce), Смолевичі (Szmolovec), Уперевичі (Vpivovce)¹⁾, перейшли Березину, дальше через Борисів, Начу (Naacs), Крупки, Бобр (Wielky Bobr), Слов'яни (Slavenie), Павловичі²⁾, Тетерин (Csecserin), де вже почали стрічати шведські війська, Головчки, де над р. Вибицею (Vibissa) оглядали посли місце недавньої битви Москалів і Шведів (3 липня), з якої трупів подибувано скрізь аж до Могилева (ст. 485)³⁾.

Сюди прибули 16 н. с. серпня⁴⁾. Королівський табор був по другому боці Дніпра; туди подали ся посли. Напроти них вийшов обозний Магнус (*regiae majestatis faber*); він завів їх до д-ра Мальмберга, королівського сповідника і президента военно-цер-

¹⁾ У всіх тих місцях панувала морова пошесть, як усюди в Польщі.

²⁾ Тут ночували коло кладовища за селом, при тим автор замітив, що такі самі є на Україні (*in Kosakia*): *extra pagos in loco aliquo editiore vel separato et betullis altissimis ornato, dubio procul Judaeorum imitatu, qui in hortis et sub arboribus quondam sepeliebantur* (ст. 484).

³⁾ На могилівській брамі побачив автор намальованих двох Єзуїтів, а при них напис: „*Vos estis lux mundi*“. *Obstupi, steteruntque comae visa hac insolenti inscriptione* — замічає автор (486).

⁴⁾ Тут треба пояснити, що жерела до історії тих часів подають дати по троякому календарю: Шведи уживали тоді ще старого стилю, але з кінцем вересня 1708 пропущено вже один день (мало се діяти ся що 4 роки), так що від того часу їх календар пізнійший 10 днями від нового стилю; Росія держала ся все старого стилю, пізнійшого 11 днями; наш автор уживає правильно нового стилю. Задля сеї неоднаковости бачимо часом у істориків похибки, як у Костомарова, а навіть у Фрікселя.

ковної консисторії, а від нього до міністра графа Піпера. Сей приймив послів холодно, обіцяючи другого дня авдієнцію у короля. Опісля були у королівського секретаря Оляфа Гермеліна. Другого дня з полудня приймив їх король. Крман виголосив перед ним довшу промову ¹⁾ і в ній зобразив прикрий стан угорських протестантів, приналежних до двох націй — мадярської і словацько-чеської, просячи підмоги і протекції. Відповідь прихильну іменем короля дав Гермелін. Кілька днів пізнійше вручив Крман королеви основний меморіал про стан угорських протестантів (491—495) ²⁾. Результат того був зразу для послів прикрий. Дістали на письмі чемну резолюцію ³⁾, одначе головна ціль — здобути запомогу на пряшівську колегію була делікатно збута нічим ⁴⁾. Дістали ще послі лист обезпечення (*litterae passus*) ⁵⁾.

На тім кінчило ся властиво ціле посольство; послі хотіли вертати, однак се було небезпечно, бо всюди в околиці було багато Калмиків у военній службі Петра. Тому то послі муслі йти далше зі шведським військом. Для цілей посольства вийшла з того остаточно користь, бо прошену грошеву підмогу (в значній висоті) дістали послі аж у Бендерах. Як би були покинули Шведів зараз на Білій Русі, були-б вертали до своїх з порожніми руками. В дальшій поході з армією прийшло ся послам зазнати дуже багато клопотів, недостатків і небезпек; кілька разів жите їх висіло, як то кажуть, на волоску. І тут то як раз записки Крмана зачинають бути більше інтересні. Автор поробив між Шведами широкі знайомости, навіть серед найблизших королеви, як (окрім згаданих) із Нордбергом, Меерфельтом, Реншильдом і ин. Наслідком того мав завсіди добрі відомости про ситуацію і хід діл, тому то записані ним звістки, навіть ті, що

¹⁾ Поміщену в записках ст. 488—490.

²⁾ Між иньшим жалував ся на спишського старосту Любомирського, що угнітав протестантів; просили також, аби до академії в Gryphiswald при-
нимано молодіж із Угорщини.

³⁾ Подану в записках, ст. 498—9. Відповідь датована: in castris ad pagum Visochium (Високе) in Russia Alba, die 18 aug. (29. VIII н. ст.) а. 1708.

⁴⁾ Гермелін вручаючи відповідь короля замітив, що в Угорщині єсть богаті копальні золота (ст. 498).

⁵⁾ Ст. 499—500. Лист датований: in castris ad pagum Budischinova in Russia Alba, die 26 aug. (6. IX н. с.) 1708. В ньому на прошення самого Крмана не згадано нічого про духовний уряд посла, щоб не наражувати його на прикрати в переході через Польщу. Що до місця написання листу, то назви Budischinova не знайшов я ніде, се певно перекручена назва Ботвинівки, де в тім часі як раз був король,

сам не був їх свідком, переважно дуже точно годять ся з иньшими жерелами (шведськими).

Підім слідом за автором.

II.

З під Могилева рушили з обозом 18 серпня серед безстанних нападий Калмиків; найблизшу ніч провели під голим небом, а 20 серпня через с. Боготець (Bohotec) прийшли у г. Сталку (Stalky), де забавили цілий тиждень, бо військо мусіло збирати для себе хліб із поля (ст. 495—6). Звідти розпочав ся марш 27 через Головенчиці (Hološeice), Високе (18/29) і Чауси, дальше зворот у напрямі до Чернкова (Csernikow), де й станули 30 серпня. Переправа через Сож тут не могла відбутися, бо весь ліс за рікою був обставлений Москалями, що розпочали артилерійний огонь. Та Карло XII прямував не туди. Його військо перейшло річку (Удогу) по мості, нарочком збудованім, і стало у с. Зорі (Zwori), де задержало ся кілька днів¹⁾.

Із Зорів напрям змінив ся на цілком північний. Дня 5 вересня бачимо послів у Батвинівці (Bacwinovka), а 7 вересня у (незнаванім) селі коло Молятич (Miletitz), а звідти у самих Молятичах, які застали спалені Москалями. На чверть милі від автора відбувала ся 10 вересня битва, перша, що в ній Москалі били ся хоробро²⁾. Страти подає автор на понад тисячку Москалів і 240 Шведів³⁾; сих і тих велів король похоронити. По битві в ночі Шведи відступили дещо на S a r u l o v a чи Serulova⁴⁾,

¹⁾ Автор згадуючи про обсадження лівого боку Сожі Москалями пише: *sed rex non versus Cosackiam, verum versus Smolensko iter direxit* (ст. 497). Як що ся фраза не повстала аж підчас редаговання записок, а була вже в голові автора під Чернковом, було-б се свідомством, що король від Могилева, а в крайнім разі від Чаусів мав гадку іти на Україну, що й ясно виходило-б із напряму маршу. Доказ великого хитання короля, про яке згадують часто шведські жерела (пор. Fryxell, *Lebensgeschichte Karls XII*, 2; E. Carlsson, *Karl XII, ryska fälttagsplan 1707—1709* (Nordisk Tidskrift 1889, 376).

²⁾ *Et omnes mirabamur, unde ipsis esset tantum cordis, cum hactenus fugere soliti fuerint* (501).

³⁾ Пор. Fryxell, 100—102, де числа страт дещо инакші. Наш автор подає також, що в битві брало участь: 20 тисяч Москалів, а тільки 4 полки Шведів. Звісно, автор записав те, що чув, певно не без перехвалок із боку Шведів.

⁴⁾ Се село мало-б лежати пів милі від Молятич, але на мапі я його не знайшов, хиба що се буде перекручена назва Заболотя (на захід від Молятич), або й Сомулева (на південь від першого); Заболоте більш імовірне.

та 3 дни (15—17 вересня) спочивали у Безводичах (Bezvodie). Далше не натрафляли ані одного села неспаленого: „Бо царь пустошив усе огнем, аби Шведи не мали ніякого удержання (subsistentia)“ (502). Дня 18 вересня були у Пацкові (Batzkow), де згадуєть ся мала перепалка з Москалями, звідси в Милейкові (Milovka), а 20 вересня звідти пішли до московського города Милнович (Michanovitz)¹⁾. Тут дізнали ся, що Мстиславль спалений царем. При переході через ріку (Городню) розвела ся 27 вересня мала, але остра битва (503)²⁾. Тут уже на московській території забавили Шведи до 23 вересня. Другого дня дав король знак до многоважного відвороту на полудне, на Україну³⁾.

Наш автор толкує сей зворот тим, що Шведи були страшно помучені битвами, скорими маршами, а не мали поживи, бо Москалі пустошили все за собою⁴⁾. Мав тут також заважити лист гетьмана Мазепи до графа Пінера з зазивом прибувати на Україну⁵⁾.

¹⁾ Ся перекручена назва певно означає Милковичі поруч Татарська над Сожею, бо тільки тут була найблизша литовсько-росийська границя.

²⁾ Се мабуть та сама битва, що в шведських жерелах зове ся: під Равою (Fruhell, 103).

³⁾ ...omissa ulteriore hostium persecutione praeter spem omnem die subsequente iam illustri signo buccina dato ex finibus Moscoviae rex Carolus exercitum suum tota hac estate defatigatum reduxit versus Mohiloviam (504).

⁴⁾ Voluisset quidem hostem, ubicunque esset, occupare, si per defectum annonae potuisset, et maluit a fugiente et omnia flammis vastante desistere, quam in dies sibi suisque aritiora videre (504).

⁵⁾ Розуміть ся, Крманови були добре звісні дотеперішні зносини Мазепи зі Шведами. Загальний його висказ: fama fuit non mendax, allatos fuisse ad comitem Piper literas ducis Cosaccorum Mazeppae, quibus invitatus fuerit rex Carolus in Cosackiam... не дає близшої дати, коли гетьман предложив Шведам плян походу на Україну. До речі сказавши, ми не знаємо ніяких автентичних листів Мазепи до Карла XII, а тільки меньше або більше недокладні реляції інших людей. Супроти того виходить багато неясного. Діло в тім, чи тепер, себто літом-осіню 1708 р., гетьман закликав Шведів на Україну, чи ні? Ще рік перед тим мав Мазепа обіцяти Карлови, що пристане до нього і Станіслава, як одна армія увійде на Україну, а дві інші підуть на царя (Fruhell, 80). Але чи бажав собі Мазепа стягати тепер одну шведську армію разом із усею армією Петра на Україну — можна сумніватись. Маємо інші звістки (Орлика), що гетьман справді перепудив ся, дізнавшись, що Шведи завернули на Україну (Костомарів, Мазепа, 411). Суперечність ту можна буде розв'язати аж на основі оригінальних актів. Усеж таки можна на певно сказати, що не письма Мазепи привели Карла до зміни напрямку — покинути марш на Смоленськ, а йти на Україну. Король був занадто власно-

Перегони Карла з Петром, щоб найскорше дістатись на Україну, малює автор кількома наворотами дуже плястично¹⁾.

вільний, аби піддавати ся чиймсь намовам. Після шведських звісток посол Мазепи був у Карла під Могилевом (Fr., 100) і зразу армія шведська справді ішла в напрямі південно-східнім, аж від Черикова завернула на північ. Поперед наведені слова нашого автора (*non versus Cosackiam...*) дають догадуватися, що про похід на Україну була тоді між Шведами мова. Все таки король ішов на північ, аж твердий опір Москалів, опізнанне Левенгавта, спустошенне околиці і т. ин. приневолило короля завернути. Йому треба було живности і війська. Одного і другого міг дістати або на Україні, або ближше балтійських провінцій. Вибір був справді трудний. Як відомо, в оточенню короля були гадки поділені. Наш автор оповідає і про се, тільки що міняє ролі Піпера і Реншильда, приписуючи першому з них Сораджуванне походу на Україну, другому на Смоленськ і Двину (504). Рішення короля поясняє автор ось як: *enim vero incessit animo cupido praeoccupandorum Cosaciorum et Cosakiae fertilissimae atque bellicosissimae in ditionem redigendae, ducenta militum milia regi Carolo accessura credebantur (ibid.)*. Сі слова, се також одно із свідочств, що сей важний зворот доконав ся не в інтересі Мазепи, а серед конечности для користи Шведів. Не треба додавати, що власні замітки нашого автора про більшу користь походу на Смоленськ узяті *ex post*. Як сказано, генеза козацько-шведського збратання 1708 р. доси мало просліджена. Старші історики, між ними Fryxell, глядають початку його ще в р. 1705, натомісь у новійших перемагає гадка, що плян Мазепи не старший від осени 1708 р., хоч і се має в собі багато неясностей ба й суперечностей (Пор. E. Carlson, *Slaget via Poltava*, 6, 66, друк. у *Historiska Studier, festschrift tillägnad S. G. Malmström, Штокгольм 1897*). Остаточно остаєть ся питання вільне, непоришене: чи, коли і як вплинув гетьман Мазепа на военний плян Карла XII? З тим нероздільно лучить ся иньше питання: який вплив мали военні події на уложенне пляну Мазепи — визволення України з під московського панування? На разі можна тільки зазначити безсумнівний факт, що переміна воєнного пляну Карла XII (похід на Україну, замість на Смоленськ і Москву) стали ся не з огляду на пораду гетьмана й інтереси України, а тільки виключно король бачив у тім звороті ратунок для своєї армії (Пор. E. Carlson, *op. cit.* 4). Записки Крмана дають теж одно свідочство в тім напрямі.

¹⁾ „Поспішаємо отже цілими днями і ночами, що аж пануть коні. Можна було видіти, як багато благородних коний, обезсилених страшним гоном, падало на землю, як їздці ставали піхотинцями, як багато возів ломало ся; можна було почути, як неоднаковий осуд висказували вояки про сей напрасний поворот“ (504). Або страшний похід через ліси між Сожею та Іпуттю: „В багато місцях зголоднілі вояки мусіли рубати дерева і робити дорогу на далекім просторі. Денеде дорога ставала така прикра, що вози не могли вигідно пройти задля повалених дерев, треба було поперед відтягати їх або рубати. Коні були так помучені, що не могли навіть іти, не то тягнути навантажені вози. Застряг один віз — ставали всі дальші; як намагали ся обїхати, попадали у ще скрутнійші труднощі та ще більше опізнювали ся. Кінні гнали в самі пропасти наоколо возів. Раз-у-раз повставали крики, сварки, благання, коли один одному не хотів або не міг уступити. Візники

Дорога ішла через Kolodiin (?), Пацків, Hlubiky (?), Молятичі, а 29 вересня дійшли до Кричова (Krucsov), де автор замітив багато руських церков, пізнав ся з одним попом і навчив ся від нього „називати руські букви“ (505); дня 30 вересня перейшли р. Сож по двох мостах і увійшли у 18-милевий ліс і трьома колюмнами (*tripliciter via*) переходили села: Hasstulowice (мабуть Костюковичі), Каничі, в кінці станули у Дрокові 6 жовтня¹⁾.

Тут спочивала армія 14 днів. На сьому місці розказує автор про два нещастя Шведів. Генералмайор Лагеркрона, що був висланий на перед, аби займив Стародуб, збив ся з дороги (*aberraverit a recta via*) і прийшов за пізно²⁾, так що його випередили Москалі. Друге нещастє постигло ген. Левенгаупта під Лісною (ст. 507). Причину його поясняє автор дуже вірно: нещасливий похід Лагеркрони на Стародуб примусив Карла XII до надзвичайного поспіху, щоб випередити московські війська в поході на Україну (*accessit festinatio... ne Moskovitae prius Svecis in Cosakiam penetrarent*) і тому король рішив ся здати Левенгаупта самому собі. При тім висказує Крман гадку, що як би король був задержав ся по тім боці лісів хоч два дни, то до нещастя не дійшло би (507). В дійсности два дни було б мало³⁾. Після тих невдач між Піпером і Реншильдом вибухла нова суперечка. Король зробив тимчасом напад на Мглин (Smelin), набрав живности і велів розвалити вежі на пам'ятку (508).

Дня 21 жовтня армія рушила дальше. Автор нотує місцевости: 23. X Kussice (Кустичі?), місточко спалене Москалями (*excepto templo, claustro et paucis domibus*), дальше Biela чи Vie-

гукали на себе, як тільки хто оставав ся по заду. Коний бито без усякого серця. Кілька соток їх згинуло в тих 14 днях, иньші були так обезсилені, що стоячи не могли навіть їсти. Нераз були ми сьвідками жорстокости Шведів і Литовців, що до коний“ (506).

¹⁾ При тім згадані села: Високе, Симоновка (Ssimontonka) і Шверди (Savetty) (506).

²⁾ Отже про селянина, буцім то висланого Скоропадським, аби звести з дороги Лагеркрону, нема тут мови. Без сумніву був би се автор записав, як би так справді було. Виходить, що ціла та історія з селянином пізнійша видумка, або перекручений факт, на оправданє невдалого походу генерала (Пор. Костомарів, 411; Nordberg, II, 242, Fryxell, I, 126).

³⁾ Fryx. 107.

lanу (?)¹⁾, Yurkowice, Panurowce²⁾, Меженики (Muženky), Пятювск (Piatosska). У неділю 28. X були під Стародубом. „Місто довше ніж на чверть милі, прикрашене церквами“ — каже автор (509). Незадержуючись минули Стародуб (з заходу). 29. X прийшли у с. Bielarusa і тут задля достаточної поживи стояли Шведи два дні; 1 падолиста прийшлося ночувати у лісі, серед морозу, без огня³⁾; 2. XI стояли в с. Uhrodek, 3. XI переходили Chmelinka і Larenek, а 4. XI підійшли під Новгород Сіверський (Novogradek Sevèrsky), де з великою бідю переїхали стрімку гору. На ніч послали станули у Гірках (Yurky)⁴⁾, де перебули від 5 до 10 падолиста „чуючи кожного дня гук гармат, бо Москалі старалися спинити перехід Шведів через Десну“. В тім часі тут (8 падолиста) злучився зі Шведами III. Cosaccorum dux Joannes Mazeppa з невеликим відділом легко озброєних козаків⁵⁾. Гетьман мав тут свій замок — як нотує автор — і тут був на авдієнції й обіді у Карла XII.

III.

В тім місці знаходимо в записках ширший екскурс про самого гетьмана й козаків (512—514).

Відомости про минувшину Мазепа добув автор аж пізнійше (postea) з ріжних жерел (ex conformibus variorum relationibus). „I. Мазепа в молодих літах служив на дворі польського короля у якогось знаменитого королівського міністра; сей піймав його на злочині чужоложства із своєю жінкою, вкинув у велике начинне повне плинної смоли, витягнувши втрутив у піре, а коли воно йому по цілім тілі сильно обліпло, посадив на коня лицем до хвоста, звязавши ноги під черевом коня, і так як чудовище їхав дев'ять миль; кінь заніс його до одного знаного йому

1) Тут занотував: Ubi conspeximus circiter 100 colliculos ab utraque parte viae... dubio procul saeculis praeterritis in gente hac bellicosa erant strages hominum ibidem sepulcorum (508).

2) Чи се не Панурівка між Стародубом і Новгородом С.? Така похибка в порядку сіл могла статись у автора при редакції записок.

3) „...мусіли ми ночувати в середині ліса без огня, бо дрова позамерзали й огонь не хотів їх брати ся. Виставлені на вітер не могли ми довго ані стояти ані лежати, він палив наші лица і добував ся аж до тіла, навіть частими ликами горівки не можна було себе загірті“ (510).

4) Певно хибно відчитано з рукопису зам. Нірку.

5) cum exigua suorū leviter armatorum manu (512).

шляхтича; від нього дістав одіж і задля сорому покинув Польщу і втік на Україну (*Cosackiam*), а що був то чоловік талановитий (*generosos spiritus gerebat*), став гетьманом із волі царя (а *czarea majestate creabatur dux*)¹).

Характеристика гетьмана ось яка: „Муж літами понад сімдесятку, з суворим (*torvo*) лицем, уложеним на козацький звичай, учений в латинським, польським і руським язиці, власник великих достатків, що їх призбирав із річних пенсій царя і польського короля та з богатих власних доходів і річного чиншу своїх підданих. Бо ціла Україна залежна від свого гетьмана (*duci*) до кінця його житя, а він вибирає відповіднійших із своїх підданих поміж своїх двораків (*aulicorum*) і надає їм міста й села на уживаннє, від иньших підданих збирає сам доходи, і від кожного селянина (*colono*) бере у рік чиншу один, два або й більше золотих польських — відповідно до оцінки можливости. У всіх містах і важнійших селах має свої двори, посілости, броварі і горальні“ (513).

Одною з найважнійших прикмет характеру Мазепи зове автор його вмілість удавання: „по переконанням — Поляк, прихильний радше до Поляків і Шведів, аніж до Москалів, одначе вмів се закривати дуже зручно“²). Далше розказує автор, як удавав гетьман ще недавно вірність царю і радість по причині побіди над Левенгавптом, пючи на здоровля Петра, „наказавши стріляти з гармат за кожною чаркою вина“³). При тім автор оповідає про те, як гетьман зручно довів до сполучення зі Шведами. Одначе його оповіданнє, хоч основане на правдивих фактах, перейняте з наслуху, має недокладности й похибки⁴).

¹) Поминувши недокладність останнього речення, бачимо, що скандальний факт із молодих літ Мазепи розказаний тут у формі досить зближених до оповідання Отвіновского або Стебельского, але з деякими відмінами. Кінець-кінців у тім оповіданню маємо один доказ більше, що дійсний факт випадку з Мазепою мабуть безповоротно закритий різними додатками.

²) *...spiritum polonicum gerens favit magis Polonis et Svecis quam Moscovitis, dissimulavit tamen id quam optime* (514).

³) Пор. гратуляційне письмо гетьмана до царя з тоїж нагоди (Костомарів, 422—3).

⁴) „Мав він між своїми домовими одного Шведа, його пробував часто жартами, а коли спостеріг, що він вірний своєму королеви, пошанував його чаркою в честь шведського короля, питав його, чи хоче йому вірно служити та з'обовязавши присягою вислав до короля Карла. Та щоб відобрати цареві всяке підозріннє про себе, про що вже пішли були слухи, вислав на

Так само відомости його про відносини серед козацтва, устрій політичний та суспільний, недокладні, звичайно, як записані без власного безпосереднього досліду, а тільки з оповідань інших людей¹⁾.

царський двір свого сестрінка фельдмаршала Войнаровського; звідти його відослано до Шереметева, а той приймив його неприхильно (*acrius*) і виявив, що вже приготовано кайдани на нього, на гетьмана й його сторонників (*compedes esse iam pro ipso et duce Mazeppa ipsique adherentibus praeparatos*); тоді він ледви усунувши ся з очий Ш—ева, серед темної ночі кинув ся тікати і дістав ся щасливо до шведського обозу. Мазепа виправдував у листі до царя се молодече діло свого сестрінка. Тимчасом скликавши коло 30 полковників, яких мав за вірніших, предложив їм питанне, що треба чинити і з ким хочуть лучити ся: царь нарушив багато їх вольностей, накидаючи московські залоги на Україні, набираючи що року певне число коний, відмовляючи козакам приналежної платні, відриваючи вже три роки від України три полки; противно, шведський король живе дуже далеко і від нього нема небезпеки для їх вольностей, навіть можна надїяти ся їх прибільшення; він дуже вірний своєму королівському слову, не покине їх, як віддадуть ся в його власть, доси все побіджав, а то тому, що за ним справедливість і божа поміч; гетьман уже над гробом (*morti vicinum*) та хоче ще покласти свої сили і кров за добро своєї України. Всі присутні згодили ся однодушно на плян гетьмана, запрягли тайну і розійшли ся. Між ними був один, що зараз потайки втік до царя, щоб зрадити се діло, Мазепа ж хотів його інформації випередити, написав до царя лист, повний підданости, просячи розказу, чи має ждати довше, чи йти на Шведів; лист віддав одному з вірних своїх слуг і велів усіма силами випередити зрадника. Тимчасом коли зрадник списував діла Мазепа, випереджено його, коли був допущений перед царя і викрив діло, наказано його бити буками; по першому разу потвердив зраду, так само по другому разу, за третім усе заперечив і тим сам став цареві підозрений, бо сей і перед тим знав, що між ним і Мазепою панує ненависть задля жінки, з котрою мав зносини гетьман (*propter uxorem a duce familiaris habitam*). Тому відіслано нещасного зрадника до гетьмана і на того розказ відрубано йому голову. Але по відпадї Мазепа вийшла його невинність на верх, тоді царь показав свою ласку його жінці й дітям, а Мазепину столицю велів зруйнувати й обсадити інші города, головню Білу Церкву, де переходували ся скарби Мазепа і богатях козаків. Розказ видано скорше ніж можна було надїяти ся і гетьманські города впали в царські руки. На його місце царь поставив стародубського полковника Скоропадського (*Skurupaczki*), імя Мазепа знеславлено, кат вішав його скрізь по Україні й Московщині — як що можна вірити загальній поголощі“ (515—6). Як бачимо, в цілім сїм оповіданню розказані загально дійсні події: історія зі Шведом не знава в жерелах, замість Шереметева повинен бути Меншиков, зрадник — то Кочубей, хоч причина ненависти иньша (дочка, не жінка); хронологічне упорядкованне сих подій має багато похибок, що самі ясно виходять, тому не буду тут поправляти їх.

¹⁾ „Козацький край має у істориків славу прибіжища злочинців, що займають ся злодійством і найгіршим розбійництвом... Козаки перед пів століт-

Автор описує авдієнцію й обід Мазепи у Карла XII, при тім подає кілька інтересних подробиць, незвісних із шведських жерел¹⁾: „Прийшов до короля з невеликою військовою дружиною, що несла замість хоругви довгу жердку; вершок її був прикрашений золоченою вороною і величезним кінським хвостом. Се була княжа хоругов, иньші були меньші, по части з короною, по части з китайки (*partim cum coronidibus, partim ex serico*), що на ній був знак хреста, без хвостів. Після авдієнції сидів при столі з королем, що займав сам один одну сторону довгого стола; з другого боку по правій королеви сидів Мазепа зі своїми достойниками, може десятима (*cum magnatibus suis forte*

тем забили всіх своїх урядників і територіяльних панів, також Жидів впроваджених ними і Єзуїтів, що помалу виривали їм церкви, і так завели у себе волю, а тому що польська республіка угнітала їх та гетьманови їх у Варшаві кат відрубав голову — піддали ся опіці царя і перенесли все право забитих панів на установленого гетьмана. Сей визначив полковників (*colonellos, qui pulkowniey dicuntur*), з тих одні зовуть ся городові: стародубський, чернігівський, корсунський (*šunskij*), ніжинський, охтирський (*ochtirskij*), лубенський, чигринський, уманський, торговицький, переяславський (*prijaslunskij*), прилуцький (*priludiskij*), гадацький, полтавський або український, миргородський, брацлавський, білоцерківський, паволоцький, кальницький, могилівський; иньші охотні (*ochridni*): Хведьковський, Кожуховський, Синиця, Танський (*Taršky*) і Галаган. Сей останній був давнійше отаманом (*dux*) запорожських козаків, чоловік дуже багатий, коли по нім став теперішній кошовий, перейшов у Чигирин... Звідси розтягаєть ся територія України (*Cosackiae*), зачинаєть ся на Волині й Поділю і розтягаєть ся аж до Дніпра (*Dniper*), звідси вибігає аж до Смоленського князівства через Сіверщину понад 180 польс. миль довжини... Козаки ділять ся на українських, запорозьких, богуминських і донських... Запорозці посідають понад 30 миль і живуть на берегах Дніпра, де він творить дуже багато островів. Столиця їх — то Січ (*Szeesin*), після їх прилучення до шведського короля була пограбована і спалена Москалями. Вони не мають жінок і не можна їм задержати ніякої жінчини-вітчакки хочби один день, а се тому, щоб були готовіші і хоробрійші до війни. Мають се від Амазонок, що то колись мали в тих землях свою державу. Їм вільно приставати з жінками, як їх хто має, поза Запорожем, але приводити туди їх не можна. Тому народови не грозить небезпека з недостаті жінок, бо наплив всяких злочинців із сусідніх країв росте постійно. Тих, що попали ся туди не задля злочинів, а для служби вітчизні, приймає Запороже дуже радо... Їх отаман не може нічого зділати без відома і згоди усьої громади. Вони творять республіку і признають над собою зверхність гетьмана Мазепи (але тільки в його землі) і їх отаман не сміє уживати імени гетьмана в присутности Мазепи, а тільки в своїм запороськім краю. Мазепа ж має титул гетьмана військ запороських по обох боках Дніпра...“ (513, 514, 541). Як бачимо, відомости переважно правдиві і майже не потрібують близших пояснень.

¹⁾ Костомарів, 437—39.

desem), з поміж них сестрінець Мазепа, польний маршал Войнаровський (Veneronsky)¹⁾ по лівім боці (короля), напроти Мазепа. Обід тривав ледви годину, король не говорив ані одного слова, вониж між собою підносили легкий шум кілька разів. Було багато шведських достойників, що були цікаві побачити Мазепу. По обіді король велів собі принести ту Мазепину хоругву, заінтересований новістю²⁾, а Мазепа пішов до свого війська в сусідстві, де зібралось повно Шведів. Одначе з великою небезпекою ледви втік перед Москалями, видко сей хитрий лис не дасть себе легко зловити в сильку³⁾.

IV.

Дня 10 падолиста рушила армія в дорогу. Крман ночеє перехід через Ігнатівку (Interoka), де бачив багато Мазепиних вояків (multitudinem militum Mazeppianorum), що перейшли до Шведів: усі мали очі спущені на землю (516). На цілих 6 днів стало військо в якомусь селі, неназванім у записках⁴⁾. Король стягнув сюди всі свої війська, кватир не було, тож посла поробили собі соломяні буди, подібні до свинюшників (suilibus assimilés) (516). Тут описує автор приготування до переправи, будову моста серед битви з Москалями, при чім король був у небезпеці смерти, але показав очайдушну відвагу. Посли з частю армії пішли 15 падолиста аж до с. Мизина (Mizu), а другого дня раненько переправили ся через Десну. По другім боці станули на величезних луках, де військо уживало сіна на огонь. Луки й сіно належало до гетьмана Мазепа. Сей поступав із 3000 козаків за королем під бунчуком, оточений Шведами для охорони (Svecis in custodiam corporis datis cinctus)⁵⁾. Того дня стануло військо у с.

¹⁾ Костомарів, 71; звідки взяв ся у Войнаровського титул маршала (campriareschallus), чи його автор записав недокладно, чи може дійсно В—ий носив між Шведами сей титул — не вмію на разі сказати.

²⁾ У Adlerfeld-a (III, 150) розказано трохи інакше, буцім то сам гетьман підніс йому бунчук на знак підданости (Костомарів, 438). Реляція Крмана видаєть ся мені правдоподібнішою.

³⁾ Як бачимо з останніх слів, автор не мав симпатії для гетьмана, се побачимо й низше, як взагалі був неприхильний козакам. Що тому за причина, буде сказано дальше.

⁴⁾ Буде се одно із групи: Ушивка, Лоска, Караївка, Курилівка і Студена. Армія займила мабуть усі ті села.

⁵⁾ Автор не згадує ані тут, ані ніде инде, буцімто ся шведська дружина була наслідком недовіря до гетьмана. Як би його підозрівали, був би

Чепліївці (Cseplegovka). Другого дня рано появилася сумна вість, що Батури́н узято 13 падолиста, а Москалі зі здобичено туди саме вертали попередньої ночі (517). Далше ішли через Райгород і (17. XI) Лукнів (Lukno). В останнім селі жителі вийшли на перед і подали гетьманови і королеви хліб-сі́ль, рибу, мід та сир. Король дивувався звичаєви, приймив ласкаво дари, в очах селян ломав хліб, їв, і покушав иньших дарунків (518). Село Лукнів було незнищене і можна було дістати доволі живности. 18. XI переходили через Краснополе²⁾. Ночували в якімсь неназванім селі³⁾. Другого дня (19. XI) станули на ніч в Отюші. Селяни тут показали дещо инакшими, ніж доси: домагалися за все, навіть за найменші прислуги, заплати, „на устах у них нічого, самі тільки копійки“ (518). По двох днях рушило військо далше і під захід сонця були в Батури́ні. „Була се столиця гетьмана Мазепи, що тут мав закопані скарби, але стратив через зраду свого слуги. Мав він блянкети (chartas blancas) з підписом і печатю пана. Показав лист, що буцімто мав увійти в город і виповнити прикази свого пана. Впущений ударив на замок, здобув, забрав скарби, а город знищив огнем і мечем⁴⁾. Деякі, може з 300, утікли через замкові розвалини (rimas), однак найбільша частина була забита. Ми виділи догараючі млини, розвалені доми, людські трупи спалені, недопалені, криваві“ (519). Шведська армія лишила Батури́н і станула аж у Горо́дищи, де перебула два дни (25 і 26 пад.)⁵⁾; 27. XI прибули до Голєнків (Holjenka), а звідти (28. XI) у Рубанки (Hrabunka). Дальшого дня прийшли в якесь село⁶⁾, але заночу-

автор певно про се довідався. Нема теж ніякого спомину про те, буцімто Мазепа хотів зрадити Карла (Fryxel, 136, Костомарів, 491).

¹⁾ У Костомарова (ст. 466) згадано, що хліб-сі́ль піднесено в Отюші. Те, що наш автор говорить про Отюшу, противилось би такій підданости тамошніх селян. Можливо, що в обох селах подібно стрічано гетьмана.

²⁾ Тут автор оповідає про одного з близьких (aulicorum) Мазепи, якого пляного везено на возі так, що голова товкла ся до крови (518).

³⁾ Певно у Вилках.

⁴⁾ В тій формі дійшла до автора відомість про зраду Носа. Роля Меншикова пропущена тут певно через недогляд, бож се му́сло бути автору знане. Виглядає так, як би тут була пропущена яка ціла гадка.

⁵⁾ Тут автор пив вино, *quale nondum in vita biberamus. Non fuit aqua, nec mulsum, nec vinum, nec vinum aqua dilutum, sed credebamus succo ex pomis expresso aliquantulum simplicissimi vini affusum fuisse, nam tenuissimum saporem vini habebat, et recens erat liquor ille* (519).

⁶⁾ Мабуть Гаврилівка, або котресь сусідне село.

вати не могли, бо король пересунув головну квартиру аж у Ромни (Rumne), наші послі мусіли теж іти туди. Дорога була дуже прикра, швидкий марш та холод давали ся незвичайно в знаки війську¹⁾.

В Ромнах станули послі на передмістю у школі, та аж другого дня (30. XI) дістали квартири, дві хати коло валу, за котрі мусіли хоронитись, між иньшими і від одного сотника козацького (520). Тут перебули цілих чотири тижні. Поживу можна було здобути, тож помалу прийшли до себе²⁾. В сьому місті мав Крман нагоду пізнати докладнійше церковно-релігійне жите на Україні, для нього призначено доволі місця з записках (521—7). Про се буде мова низше.

В Ромнах був Крман доти, доки там стояла головна часть Шведів, себто до 28 грудня. День перед тим армія дістала наказ перейти у Гадяч, послі рушили аж другого дня. „Неприятель розвідав про наше уступленне і декого, що остав ся одну або дві години довше на місці, піймав³⁾, а ми поспішали через чисті поля разом із гетьманом Мазепою, що йшов у товаристві двох полків, бо всі иньші недавно перейшли від нього до Москалів“ (528)⁴⁾. Ночували у Липовім (Lipove, мабуть нин. Липова долина) таки під голим небом. Була то та славна зимова ніч на Україні з 29 на 30 грудня⁵⁾. Крман описує її ось як:

¹⁾ „...виділи ми багато вояків, що станули без огня під голим небом, задля великого стомлення коней, одні лежали на землі ледво живі, або й мертві, иньші стогнали нужденно, тому що вози їм поломали ся швидкою їздою, знов иньші поступали крок за кроком“ (520).

²⁾ „Мали ми услужну господиню, що доволі добре приладжувала нам рибу й мясо. Коні мусіли таки лишити ся під голим небом, ми старали ся для них о пашу з сумежних піль. Риб тут багато (*imprimis luciorum*). Червону горівку зразу можна було дістати за малі гроші, по трьох тижнях годі було роздобути й за великі гроші“.

³⁾ Отсе оповіданне, як бачимо, дещо инакше від реляції Ушакова (Костомарів, 487—8), на мою гадку воно ближше правди.

⁴⁾ Наш автор був цілий той час близько гетьмана, тож його означенне числа вірних Мазепі певне. Висше по переході Десни числив він 3000 козаків, а тепер ще два полки, що далоб коло 2000. Иньші жерела означають те число дуже неоднаково. Адлерфельд оповідає, що гетьман з разу мав 4—5 тисяч козаків, Фріксель подає, що в коротці лишилось тільки „кілька сот“ людей, російські жерела говорять про півтора тисячі. З огляду на сю неоднаковість і непевність мусимо назвати записки автора дуже правдоподібними. Так прим. по Адлерфельду гетьман витав ще у цвітню Запорожців 2-тисячним відділом, і се годилось би з отсими записками.

⁵⁾ Диви про неї у Фрікселя, II, 137.

„Звернувши з дороги на ліво до липівської церкви, остали ся ми під голим небом цілу ніч при огні з плотів. Так страшно лютувала скажена зима, що та часть тіла, яка була відвернена від огня, могла мати охорону тільки під коцом накиненим по одїжи, одначе тепла не могла ніяк витворити; не можна було ані хліба зїсти при огні, ані жолудка огріти вином. Я накинув соломи на віз і поклав ся, добре накривши ся; як би так узав був мене глибший сон, був би я певно замерз; одначе за дві години я збудив ся і не міг витягнених ніг ані чути, ані зігнути“ (528).

Раненько пішли дальше в дорогу і в Русанівці (Ruschanyuka) дігнали королівський двір¹⁾. Тут забавили чотири дні, потім 2 січня рушили до Гадяча, „ненависного нам уже самим своїм іменем (ми думали, що назва його походить від гадюк), та вже зачули ми, що Москалі спалили його передмістя, і панує там недостача хліба й иньшої поживи“ (528—9). „Та ще треба було найменше дві милі переїхати, і то через широчезні поля, а східний (scythicus) дуже напрасний і зимний вітер так докучливо продував, що деякі з наших візників замерзли при їзді, иньших знайдено на возах і візках без душі, головно тих, що по надмірнім випитку готівки попали в сон; у иньших смертельний мороз зсунув ся помалу із нігтів у груди і замкнув житеві дороги; иньшим лід заморозив лица, иньші потратили пальці на руках і ногах, quibusdam virilia, contactu ferri ephippium obducentis et consolidentis adussit“...“ (529). По полудни прийшли до Гадяча. В ночі виставлено на сторожу бранців і арештантів, але холод був уже меньший. По великих клопотах і пригодах послали здобули нужденну квартиру (530—1).

„Воду приношено з р. Псла (Pscziol), що плила попід замкову гору недалеко нашої квартири. В ній вирубувано полонки, аби набирати води до кухні і поєня коний. Лід був на ній грубий і довго міг стримати величезну масу трупів, притяганих сюди з міста. Лежало тут коло 200 стерв, коний, овець, коров, волів, що впали одні через дорогу, другі з голоду; однак вода протягом кількох тижнів не стягнула смроду, але віддавала зі снігом і ледом смердячим. Ми хотіли поправити, виварюючи в ній аниж, але й так не можна було усунути смроду. Пиво могли ми рідко дістати, мід частїйше, але за велику ціну, горівки не бра-

¹⁾ Нордберг (стр. II, 263) оповідає, буцімто ся страшна ніч застала короля волю Красної Луки. Обі сї звістки можна погодити, бо король міг ночувати окремо від решти двора.

кувало, вона була у нас за універсальний лїк. В отсій дорозі і на сій квартирі зазнали ми такого морозу, що памятати мемо ціле жите. Слина, викинена з уст, заки впала на землю, ставала ледом; воробці падали замерзлі з дахів. Можна тут було видіти одних без рук, других без рук і ніг, иньших без пальців, із замороженим лицем, ухами, носами, деякі повзали на чотирьох, *alios ob patrimonia frigore laesa graviter incedentes*. Усі дома були заражені, умерло більше ніж 300 тубольців на ріжні хороби. Навіть сам король не втік перед небезпекою морозу, хоч він зрештою навчив ся зносити всякі труднощі. Його лице почало було біліти з морозу, але гр. Реншильд натер снігом і давнійша живість повернула. Оповідано, що 7 тисяч Москалів задревіло в недалекім гаю, коли засїли на короля. Видно було, що з великої сили морозу дерева всихали до коріня¹⁾.

У Гадячи перебули наші послы півтретя місяця — до 18 марта 1709. Розуміть ся, автор тепер не мав нагоди придивляти ся воєнним операціям, подібно як і в Ромнах, він навіть не знає як розложені шведські війська і з котрого боку неприятель, тому та часть записок богата його особистими справами, описами обставин, серед яких жив, поодиноких людей, загальних помічень про тубольців і т. ин. Відомости про воєнні операції доходять до нього тільки в загальній формі, але він їх записує. Про похід короля на Веприк говорить аж у двох місцях, перший раз при записках із Ромен (хибно). По його звісткам Шведів упало там тільки 500; виходить також так, буцім то Веприк здобуто, а не він піддав ся. Число взятих до неволі подає на 2.000 Москалів і стілько саме Українців.

Так само в супереч иньшим звісткам²⁾ говорить, що „гетьман М. піймавши у Веприку своїх козаків (*subjectos suos*) вкинув у льохи (*foveis*) і заморив голодом“ (527). При тім нотує ще одну, иньшими непотверджену звістку, що при упадку Веприка Шведи знущали ся навіть над женщинами³⁾. Отсе мабуть чи не нале-

¹⁾ Якийсь *Thomas Lautias de Podolia* оповідав автору, що такі морози бувають нерідко на Україні. Він оповів йому, як то в р. 1418 (*sic!*) Турків 70 тисяч напало на Русь, із того понад сорок тисяч замерзло, *multique interfectorum equorum ventribus etiam tum calentibus sese ilatebrasse fuerint deprehensi*. З того почали Турки вірити, буцім то Русини й Поляки мають божу поміч (532).

²⁾ Костомарів, 491.

³⁾ *in mulieres etiam, quae fervidam aquam et lapides [in] assultantes effuderant, gladiis saeviebant victores quidam* (527).

жить до якогось иньшого факту (прим. до Зенькова), а не до Веприка. Дальше кількома словами згадує про походи на Зеньків (Сerkova), де буцім то 300 Шведів ударило на 7.000 ворогів, про забранне Опошні (300 на 5.000) (527). За те добре схарактеризований сей похід Карла у східні сторони: „Городи і села велів палити, доми валити аж до основ, жителів забивати, тільки тих, що сюди утікли з України, велів пускати домів із розказом, аби більше під загрозою смерти не виступали проти Шведів. Богато тисяч худоби й череди попалено“¹⁾.

З иньших записаних автором подій треба зазначити ось яку: „У сім місті (Гадячи) один слуга Мазепи, спроваджений Москалями і пійманий на тім, що засідав ся на жите Мазепи, був виведений на місце кари — мав бути повішений (*longa litera fieri debuit*)“ (533). На иньшій місці згадує теж автор, що під гадацьким замком „гетьман Мазепа мав комори величезних розмірів, придатні для переховання меду, горівки і воску, а на замку положенім висше, заосмотренім у мури, стражниці і гармати, мав величезну масу заліза, хліба й иньших річий“ (534).

V.

З Гадяча вийшла наперед шведська гвардія (21. II), слипо наші аж 18 марта; наперед прийшли у Лютеньку (Litenka),

¹⁾ Дальше на основі оповідань Гермеліна записує автор трудний відворот короля й Мазепи зі Слобідщини: „Але заки Карло вернув до своїх на Україну, лід пустив і в якійсь ріці (мабуть у Коломаці) богато Шведів потопило ся, навіть вози Мазепи, що був з королем, обладовані грішми, западали ся. Богато мусіло з гарматами по другім боці ріки застрягнути на найбільшій морозі і могли легко бути знищені неприятелем, як би він був довідав ся, що вони не можуть посувати ся наперед. Коли вода зменьшила ся, перейшли щасливо ріку і витягнули деякі вози. Король був при тім, а коли німецький полк на вид великої сили неприятелів почав уступати, не давши охорони королеви, відібрано йому на розказ короля хоругви і музику до певного часу, на велику ганьбу. Бо тоді король підігнавши коня висунув ся наперед і напав на неприятеля сам один, думаючи, що дружина іде за ним, але та була трохи дальше. І хоч кілька сотень вистрілило на короля, таки остав цілий; як надійшла дружина, відігнав неприятеля, і коли неприятель входив у свої городи й охороняв їх валом із возів, король зсів із коня і власними руками почав вози розкидати і готовити дорогу у городи, а свої помагали йому то само робити. Але довідавши ся, що Шереметев стоїть недалеко із 50 тисячами, вернув назад із дружиною, а неприятель хоч так численний, на зважив ся переслідувати його“ (520).

а звідси (20 III) у Бірки (Burki). Раненько 21 марта поспішали в Опoшню (Opüschna)¹⁾, а звідти у Будище (Budisca). В Опoшні були Москалі, взяті у неволю в Веприку (2000). У Будищу стояв тоді король із двором та Мазепа. „Само місто замикало ся кругом невеликим, але пишало ся просторими передмістями“.

Тут подумали послы, аби покинути військо шведське і дiставати ся до рідного краю. Шведи, розуміть ся, не могли їм дати охорони поза своїм обозом. Полишалось отже або просити помочи у козаків, або перейти на сторону московську, або в кінці прилучити ся до послів якої неутральної держави, що все зносились із шведським королем. За порадою шведських достойників вибрали послы перший спосіб. З Мазепою познайомили ся наші висланники у Ромнах, він упевняв їх про свою прихильність і про добрі відносини до князя Франца Раковці; обіцяв їм був ще в Ромнах дуже щиро (*amplissimis verbis*) не тільки лист для переходу, але теж перевіз (*commeatum*) та асистенцію своїх козаків (535). Тепер одначе, коли послы вдались до нього (27. III) за обіцянку, „гетьман почав показувати якусь неохоту до сього. Він почав вимовляти ся, що не може видати нікому листів, бо не має до того ніякого права, паном України єсть шведський король, отже без його дозволу він не може нікому давати перехідного листа. На те послы показали йому королівський лист обезпеченя, виданий ще на Білій Руси. Гетьмана й се не переконало, він заявив, що перше мусить про се розвідати ся у королівським дворі). В тім поступуванню гетьмана видно було безсумнівне недовіре до людей. Як раз на той час, коли послы були у гетьмана, увійшов тудиж Гермелін. Він поінформував докладнійше гетьмана про дійсне відпущенне послів і тим способом відсунув підозрінне від нього. Гетьман просив тоді послів остати ся дещо. Подано чарки і вино. Розмова зійшла на те, що Запорожці наближають ся з підмогою королеви і гетьманови. Крман при тім висказав свою утїху з тієї причини, гово-

¹⁾ Отся лат. транскрипція вказує мабуть дійсне виговорюванне сього імени — Опішня. Як сьогодні вимовляють, не знаю на певно, тому лишаю форму Опoшня.

²⁾ *Dux Mazeppa affectum suum, quem Rumenii nobis obtulerat, dicens se cum principe nostro amicitiam sanete continuaturum, iam mutavit affirmans, se non posse nobis litteras salvi passus exhibere, antequam a s. rege Carolo, terrarum suarum domino, dimissionem impetraverimus, dumque produceremus litteras passus a s. m. nobis pridem gratiose exhibitas, dicebat, debere se per aulam regiam in hoc puncto informari (536).*

рочи, що з їх приходом положення обох союзних сторін значно поправиться. На се гетьман¹⁾: „Вп. пане, заки й. в. к. мав сі помічні сили, завсіди мав щастє, бо його діло справедливе, і він покладав ся виключно тільки на Бога, що править війнами і помагає задля справедливости; його Бог не оставить, хоч би ані один Запорожець не прийшов у поміч²⁾“:

Гості не сказали на те нічого, тільки дивувались тій його певности, як раз тоді, коли попередного дня Москалі знищили один полк Шведів. Отся певність гетьмана виявила ся остаточно не перший раз. Наш автор занотував оповідання про те, як Левенгавпт відвідав перший раз гетьмана. Мазепа приймив його великими компліментами. Він запевняв генерала, що як раз його геройські воєнні діла під Лісною веліли козакам получить ся зі Шведами: з такими, мовляв, хоробрими людьми буде злука корисною³⁾.

Тут у Будищи пізнав Крман також декого з близьких Мазепі. В справі листу обезпечення були послы у генерального осаула Дмитра Максимовича⁴⁾. Він показав ся услужним і гостинним. У Максимовича застали [Андрія] Войнаровського (Venetovskiy), що був для послів досить щирий, разом із панею Обидовською, Мазепиною сестрінницею. Про сю останню розказує

¹⁾ Автор пише: *dux vero Mazeppa putans me de exercitu Svecico loqui, corrigebat sermonem meum his verbis* (536), однак дальші слова не показують ніякого непорозуміння, хиба що тут *lapsus calami* автора або щось подібного.

²⁾ *Excell. domine, antequam s. r. m. haberet auxiliares has copias, semper erat fortunata, quia iustam causam belli habet et eam in Deum, moderatorem bellorum et iustitiae causa assistentem, unice reiciebat, neque desereretur a Deo, licet nullus Zaporoviensium veniret in auxilium*⁴⁾.

³⁾ *Idem a comite Lövenhauptio primum visitatus dicitur dixisse, quod heroica huius comitis virtus in nupera actione ad pagum Liszna vel maxime enitescens, stimulos ipsi addiderit accelerandi transitum ad r. m. svecicam, perpendenti, quos comes iste cum tam exigua suorum manu totam molem hostium in tertium usque diem sustinere fortiter atque cum potiore exercitus sui parte per medios hostes perque fluvios periculosos equis natantibus evadere, quin ipsum hostem omnibus viribus discrimen pugnae aggressum tantopere obterrere potuerit* (536).

⁴⁾ Тут записано, що послы були *apud generalem auditorem, Maximov dictum*. У Мазепі був сердюцький полковник Максимів, але сей остав ся був у Батурині і мабуть там згинув. Се може бути тільки Дмитро Максимович, генеральний осаул, що покинув опісля Мазепу в сам день полтавської битви (Кост., 555). Назва *generalis auditor* мабуть тільки недокладний переклад слова „осаул“, бо про уряд ген. судді Максимовича не знаємо.

автор, що муж її Іван Обидовський був колись царським стольником і заживав великої поваги¹⁾.

Дня 6 цвітня прибули у Будище Запорожці. Крман змішав ся між шведських достойників і був свідком, як кошовий²⁾ вивав короля. Король стояв в оточенню Піпера, кн. Віртенберзького, Гермеліна й ин. Отаман (dux) запорозький з товариством був приведений перед короля, промовив до нього і зложив присягу вірності (homagium fidelitatis). Король відповів через свого комісаря Султана (Солдана), що знав українську мову. Потім кождий із Запорожців по порядку похилився перед королем, буцім то падали до його ніг. По годині відійшли з перед короля до гетьмана Мазепи. Сей приймав щедро старшину, а король угощав решту: бенкетували три дні³⁾.

Другого дня (7. IV) звістив послів Гермелін, що справа відпущення вже поладнана, що відпровадить їх відділ Волохів. На дорогу дістали 100 битих імперіялів (solidi) і пакет листів для доручення. Поручено їм виїхати в ночі 10 цвітня. О год. 8 пополудни пішли до гетьмана, даючи йому до зрозуміння, що королівське рішення в справі листу переходу, який мали дістати від гетьмана, вже йому звісне. „Гетьман лежав сильно нездоров по тридневнім бенкеті з Запорожцями; коли почув згадку про лист вільного переходу, поглянув суворо (козацьким звичаєм) і сказав: „Чогож ви хочете? Хиба я Бог, аби вам обіцяти сво-

¹⁾ Сей Обидовський, сестрінок гетьмана, був начальником козацького корпусу, що брав участь у війні зі Шведами в Ліфляндії; там він умер. Чи був він коли стольником — не вмію сказати. Анна Обидовська, його жінка, з дому Кочубейвна, була гетьмановою сестрінницею хиба по чоловіці. Факт сей, що Крман стрінув її у Максимовича з Войнаровським, інтересний. Вже по переході Мазепи на сторону Шведів була вона у свого брата Василя Кочубея у Крилові (Кост., 502). Видко, вже у зимі перейшла вона до Мазепи — задля чого, годі знати (чи не за Войнаровським?). Після полтавської битви жила вона під московським караулом у Полтаві аж до марта 1711, а потім переведено її жити у Глухів, звідки не могла віддалити ся. Костомарів пишучи про се арештоване Обидовської, не вміє пояснити, чому сю Кочубейвну стрінула така доля (Мазепа, 630). Тепер се буде вже ясно.

²⁾ Гордієнко, але наш автор імени сього не знає, постійно пише тільки: Kossovyj.

³⁾ Так менше-більше описана ся стріча й у шведських жерелах. У них ще сказано, що на мову Гордієнка відповів Гермелін по латинськи, а перекладав по українськи Солдан. Воно мусіло так і бути. Дивно тільки, чому Крман, що був присутний там, розмовляв із Гермеліном, а не згадав про його промову, хоч завсіди має для нього слова одушевлення. Винна тому мабуть недостаточна обробленість записок.

бідний перехід? Мусите йте через пустиню, великі води, крізь ворогів; якже я вам зможу забезпечити вільну дорогу, що в руках самого тільки Бога?“¹⁾. Я остовпів — пише автор — на сую нову вимівку і відповів, що ми не просимо у його високости такого переходу, який може дати тільки Бог, умолений нашими щирими молитвами, тільки просимо давнійше обіцяного листа на вільний перехід через землі його високости. На се він: „Дам, дам вам такий лист (тут підніс руки до неба) і буду молитись до Бога, аби Вас провів щасливо через усі небезпеки“²⁾. [Крман] подякував гетьманови (ducі), помолвив ся за його здоровле і відійшов“.

На сьому місці репродукує автор гетьмановий лист, „здобутий великими заходами і турботами“, дословно, але в латинській транскрипції³⁾ (539). Подаю його на кінці сеї статі.

Вийшли з Будища в ночі над раном у товаристві відділу Волохів під проводом Сандера (Сандула) і 15 козаків; був із ними теж один козацький полковник, висланий до татарського хана⁴⁾. Їхали дуже швидко⁵⁾ через Ribji (Рибці?), Ivongi (Івашки?) Csericsoka (?), Хведерки (Chvederky). Коло 3-ої по полудни приїхали до Нових Санжарів (Novy Czančarov).

Тут стояли Запорожці, що приймили подорожних із почестями. Командант Волохів заявив тут, що дальше їх повести не може, ані за 100 флор., а як будуть опирати ся, то покине їх дебудь у небезпеці. Навіть не хотів узяти листу від шведського короля до Станіслава Лещинського. Посли тоді зрезигнували з сього конвою і вдали ся до кошового (12. IV). Сей обіцяв дати їм охоронців, але тільки назад до шведського обозу, бо від короля мав наказ нікого з обозу не пускати за Дніпро. Посли предложили листи від короля і гетьмана. Першого не вмів

¹⁾ Num quid, inquit, ego sum deus, ut vobis liberum passum promittam? Eundem vobis erit per loca deserta, per aquas magnas, per medios hostes, quomodo autem ego vos assecurare possum de libero progressu, qui est in manibus solius dei? (539).

²⁾ Dabo, inquit ille, dabo vobis litteras tales... oraboque Deum, ut per omnia pericula vos salvos deducat. (539).

³⁾ Таку транскрипцію зробив автор тому, „щоб було видко, як у багато словах близька мова листа до матірної (словацько-чеської) мови“. Всеж таки при тім поробив деякі похибки, як видно з реконструкції давнійшої (ймовірної) форми.

⁴⁾ Пор. Костомарів, 516.

⁵⁾ tartarico et cosackico more per colles, per valles, per fossas et fluvios pleno cursu volantes (540).

прочитати, бо не знав латинської мови¹⁾, другий велів відчитати при старшині²⁾. Його секретарь узяв лист, а побачивши печатку, поцілував і голосно відчитав. Мусіли послы предложити також иньші подібні листи: угорський і пруський. По довшій нараді дав кошовий за віру, що нема нічого підозреного. Що до провідників, то обіцяв порадити ся з громадою³⁾, в кождім разі будуть примушені наймити собі їх власним коштом.

Одначе ніхто не знайшов ся, хтоби хотів повести їх у тім небезпечнім часі, головно тому, що за Дніпром на степу ходило військо Галагана, що саме недавно вславив ся зруйнованем Січи⁴⁾, тому послы були змушені 13 цвітня завернути назад поміж Шведів.

VI.

Послы не повернули до Будища, тільки станули у Хведерках, де стояв один полк (Gelbe) Шведів. Так були втомлені, що не могли ані стояти, ані сидіти, ані їсти⁵⁾. Задержались головно тому, бо тут довідали ся, що король з Мазепою прийшли облягати Полтаву, малу милю від Хведерок. „Ми сподівали ся отже, що по облозі і здобутю Полтави шведське військо буде оперувати коло Дніпра і за Дніпром і відчинить нам дорогу“.

23 цвітня Москалі напали на Нові Санжари, одначе не здобули їх, тільки спалили передмісте. Дим із того пожару перепудив полк шведський у Хведерках і він подав ся в напрямі Полтави; послы разом із ним. Але другого дня вернув ся полк з Супронівки назад у Хведерки. Послы перейшли теж на старі квартири. Тут 5 мая чув він оповіданне про битву коло коби-

¹⁾ Отже сей *Kossovuj* — то не Кость Гордієнко, а певно наказний отаман Яків Симонченко.

²⁾ *Coram senioribus populi sui*.

³⁾ „Сей отаман (*dux*) не може нічого зробити без відома і згоди усієї громади“ — додає автор (541).

⁴⁾ *ob divagantem per campos disertos militiam Galagani, commendantis esehri-nensis, propter devastatam nuper sedem Kossovianam Szecsini dictam famosi* (541). Тут, як бачимо, поповнив автор анахронізм. Зруйноване Січи Яковлевым і Галаганом було аж у маю, не в цвітню (Кост. 528—9). Виходить отже, що слова: *propter... famosi* — се пізнійша інтерполяція, десь із другої половини мая 1709 р.

⁵⁾ *speravimus suffecturas vires nostras vel equorum emetiendis quotidie miliaribus 15 aut 20, quibus tamen colonellum Szander et Cosackos Valachosque emetiendis adsuetos esse audiebamus* (541).

ляцького моста: Шведи мали Москалів замкнених у своїх руках, однак командант ген. Krause вів діло занадто помалу, а Запорожці бездільно приглядали ся неприятелеви; Москалі прорвали ся серединою між Шведами, забивши 6 капітанів із полку Гульденштерна і піймавши підполковника (а догадувано ся навіть, що він радше сам утік). „Так тяжко приходилось Шведам, що деякі бажали собі радше неволі, ніж мали би своє горе дальше зносити“. Коли король почувши про піймане того підполковника, спитав про його рани, а довідавши ся, що не ранений дістав ся у неволю, мав сказати: „Вже знаємо, чому він пійманий“ (542)¹⁾.

Тут записав теж автор звістку про битву коло Опошні: „Дня 29 цвітня, себто у шведський великодний понеділок, напали Москалі на Опошню недалеко Будища і перебили всю сторожу з 200 людей, вкинули огонь у місто, але без його шкоди. Видячи, що король наближаєть ся з кількома полками, перебрали ся за ріку... але Шведи не переходили поза міст“. Потім король стягнув військо з Опошні і Будища і завернув під Полтаву (543)²⁾. Початок облоги Полтави подає автор на 22 цвітня³⁾ і пораду в тім напрямі приписує Мазепі⁴⁾. Про хід облоги і боротьби говорить автор одно те, що зачув, друге те, що видів сам.

У звістках першої категорії нема багато нового⁵⁾. Інтересна хиба ось яка замітка: „Мазепинські козаки просили короля

¹⁾ Отсе оповідання відносить ся напевно до генерала Крузе (Cruse), що над Ворсклою 12 ст. ст. цвітня бив ся з рос. генер. Ренне (Rönne), маючи при собі 400 піших та кілька сот кінних Запорожців. Одначе шведські жерела не зовуть се битвою коло коломацького моста, так само результат битви мав бути для Шведів корисний, хоч поведене Запорожців мало бути доганне (Carlson, Slaget vid Poltava, 23). Реляція нашого автора має всі признаки правдивости і може бути погоджена з иньшими звістками. Згаданий тут полк Гульденштерн звав ся радше Йілленштіерна (Gyllenstierna).

²⁾ Пор. Костомарів, 526; Carlson, 27.

³⁾ Звичайно початок облоги кладуть на 11 н. ст. мая (1/V шв. ст., 30/IV ст. ст.) (Костом. 525, Carlson, 21), хоч замкнення Полтави заведено ще в початках цвітня по шведському численню, себто як раз згідно з датою нашого автора.

⁴⁾ Про ролю Мазепи в тім разі вісти суперечні: коли одні приписують йому дораджування облоги, иньші як раз говорять противно (Кост. 524, Guxell, 152).

⁵⁾ Отсе важніші: 26. V увійшло 1000 Москалів у Полтаву стративши 200 людей (Пор. Костомарів, 527); иньшого дня пробували Москалі того

не нищити огнем Полтави, тому що в ній жила рідна сестра Мазепи та козаки найбільшого зі всіх полтавського полку мали там свої хати, рідні і зложене добро; вони упевняли короля, що оборонці міста угнуть ся під напором голоду, коли стратять надію помочи та бачитимуть, що з кожним днем для них гірше; тоді піддадуть ся самі королеви“ (543).

Як сказано наші послы приглядали ся і самі военній акції. Дня 3 мая вони зробили на конях прогульку, аби побачити облогу Полтави. Крман описав се ось як: „Побачили ми невеличке місто на горбку, з обох боків оточене малими горбами, боронене подвійним валом і такими ж шанцями. Серед ближшого горба король велів побудувати апроші (aprošse z košin) та з противного горба, на котрім будував ся коштовний монастирь, і ударяв неприятеля великими гарматами. Бо вже царь прибув із цілим своїм військом і величезним накладом праці велів поробити дуже довгі траншементи і зміцнив їх численними арматами; околичні же поля і гаї були повні наметів і війська. Невелика ріка розділювала монастирь і Полтаву, себто шведський і московський обози. Від сторони московського обозу міщани мали браму поважно забезпечену, отже король зарядив поробити окопи напроти московських, аби замкнути доступ, оточив військом і поклавши сторожу (excubiis positis) на найбільше небезпечнім місці рішив не допустити ніяким способом довозу живности для обсаджених. З противного боку була иньша брама, що мала перед собою сторожу і між нею вали, обсажені Шведами. Було приємно видіти неприятеля, як на віддалене одної кулі від Шведів закладав обоз (castra metantem) і орієнтував ся в ситуації“ (543).

Иньшим разом (29 червня) послы були сьвідками випаду Полтавців. Стояли тоді на однім горбку коло міста. Випад не повів ся: „Шведи і козаки, що були в апрошах і в гаю, відігнали їх з відвагою“ (551)¹.

самого, але відігнано їх, 600 з них упало та сам бригадир, свояк Меншикова, попав у неволю (ся недокладна звістка відносить ся до вилазки Головіна з Полтави, пор. Костом., 527); 15 червня полтавська залога зробила випад і запалила при помочи посуду зі смолою шведські апроші (547); 28 червня нова проба Москалів дістати ся до Полтави (551).

¹) На той самий день кладе автор звісне зраненне короля в ногу, але се стало ся 17 (шведського стиля) червня, себто 27 червня.

Двома наворотами малює автор труднощі, які стрічали Шведи під Полтавою з нестачі поживи. „Стан Шведів був дуже сумний та кожного дня сподівано ся ще гіршого. Козаки, злучені (confoederati) зі Шведами, де тільки могли, видирали їм гроші, а нераз і жите¹⁾. Селяни, що поховали ся по лісах, старали ся грабити при кожній нагоді. Шведи хотіли доконати Полтаву голодом, а самі упадали під повільним голодом. З Нового і Старого Санжарова і з деяких сусідніх сіл доведено, що правда хліб, пиво, горівку, мід та иньшу поживу, але щож, чи можна було роздати між усіх, хоч би самих рядових вояків? В королівській квартирі мали продавати горнець горівки (caustici) за 16 талярів; ген. Маєрфельт дав за горнець горівки 12 талярів; пара чобіт до коня коштувала 20 флоренів; німецький капелюх широкий з тоненьким срібним шнурком 30 фр.; барилка пива 45 фл.; сідло продавано за 12, а навіть 20 червінців і т. и. Ціна хліба теж підросла підчас облоги. Козаки відкидали иньшу монету, і брали лише золоті і биті таляри, а тих ціну Шведи підбивали в гору. Саських грошей не приймано, а дуже рідко можна було роздобути копійки. М'ясо можна було мати деколи, та годі було з огляду на велику спеку вдержати довше аніж два дні. Післав Бог таку масу мух, що літали роями (agminatim), наповняли хати й ліси стервом і як би заповітрили навіть військовий обоз. Сам я видів, коли заглянув до своєї квартири в Хведервах, як усі стіни, стеля, піч, навіть земля і вся хатня обстановка були так густо покриті мухами, що ледви можна було доглянути місце порожнє на один палець. Хорі, що жили в хатах, накривали ся цілком простиралами від напасти мух. На середині хати можна було видіти кілька роїв мух, як висіли від стелі до землі позчіплювані як пчоли. Увійшовши до хати треба було пробивати ся крізь рої їх, та досить було відчинити уста, аби треба було відганяти влізливі мухи. Пробували ми часом їсти на дворі під деревиною, але й тут не забезпечили ми себе від дуже прикрих роїв, ані патин, ані горців, ані навіть ротів наших... Не в силі висловити всю нашу нужду, що ми витерпіли, 6 тижнів у Хведервах і стількож поза ними. Чотири тижні мали козаки (Українці) піст і тоді можна було дістати ягнят, молока (бо

¹⁾ Тут неясно, кого розуміє автор під назвою „козаків“, українську людність взагалі, чи справдішнє козацтво. З дальшого виходить, що мова тут про людність.

ті люди не їдять навіть молока, доволі їм риб, грибів, буряків, яблук, чиру і подібного їдіння; та коли скінчив ся піст, тримали мясо, молоко й сир для себе. Було багато Шведів, що їли ягнята, молоко й інші страви цілими днями. Коли дістали ми часом мясо, не можна було переховати довше ніж два дни, бо зараз його опоганили рої мух, показувало ся повно хробаків і засмерджувало ся. А як треба було зварити сьвіже мясо, не ставало петрушки, соли, цибулі, муки, масла і т. п., хиба лісні одномісячні яблука, довше варені, давали певний запах, що міг спровадити хворобу. Молоко можна було дістати мало не кожного дня, тільки що хапчиві на гроші козаки розпускали його водою і продавали дуже дорого, хоч цілий сей край має багато молока. На сир ледви можна було дивити ся, був плинний, а як тільки засох, ставав подібний до трачиння. Навіть горівки не можна було дістати, хоч було дуже потрібно, бо пили безустанку саму воду. Про ціну її сказано висше... Чули ми, що якийсь бідака-вояк ухопив в ночі одному повішеному злодієви вистаючий з чобота лахман із завязаними кількома грішми. На таке зважала ся голодна біда!“ (549—551).

З воєнних подій оподалік від Полтави оповідає автор про напад Москалів на Санжарів. Дня 21 мая переведено московських бранців із Веприка у Ст. Санжарів, з Опошні і Будища, по спаленю сих опущених міст, аби нінащо не придавали ся неприятелеви. Автор бачив їх добре, бо ведено по при його квартиру: начислив їх 910 людей. Місяць пізнійше знайшли ся вони на волі, визволені Москалями при нападї на Ст. Санжарів. Рано 25 н. с. червня почули послы гук гармат і сальви воєнні, що тревали більше ніж дві години. Як голос битви утих, сіли на коні і поїхали туди. Побачили горюче місто, в ріжних місцях лежали трупи Москалів, поломані шведські вози, порозбивані скрині і т. и. Дізнали ся про те, що стало ся. Отже 8000 Москалів напало на се місто. Тут стояв шведський генерал Крузе зі своїм полком та ще иншим. Неприятель вирубав стіну, піймані Москалі, що досить вільно були сторожені, роздобули якимось способом зброю, ударили на Шведів, ті почали виступати з міста, а неприятель забрав полонених. Аж по їх відходї надійшло кілька сотень шведських із Хведерок, але неприятель перейшов уже ріку і станув у сусіднім місті. І тут пошкодила Шведам безпечність і довіре до союзників, про яких знали, що їх рафінована невірність (*perfidia artificiosa*)

увійшла в приповідку¹⁾. Та при тім автор виразно винить самого генерала за недбалість. Він знав завчасу про зближане приятеля, а не зарядив нічого, щоб забезпечити хоч вози й багажі та вівзати помочи у сусідних відділів, ані не дбав багато про арештантів. Його підозрівано навіть у зраді²⁾. Що до страт, то Шведи, після автора, майже не мали їх (*vix tres quatuorve perierint*), хиба що стратили полонених із Веприка. Тих пропало 900, але з них 80 убито, Між останніми був полковник, що тішив ся був ласкою шведського генерала, мав багато свободи, а в останній хвилі обікрав його³⁾.

Під датою 21 червня згадує автор про татарське посольство до Карла. Наші послы хотіли використати їх присутність і разом із ними покинути поле війни, дістати ся у Крим, а звідти в Угорщину, тому зблизили ся до Татарів. З мурзою говорили послы по мадярськи, бо він давнійше був турецьким урядником в Егері, опісля був у неволі в Відні, але втік звідти. З гр. Піпером говорив по німецьки. Наші послы дізнались від нього, що хан пропонує Карлови і Мазепі таку умову, щоб не робили згоди з царем без хана, а за те дозволено б Татарам грабувати Московщину з людей і худоби, зрештою будуть держати ся приказів короля. Сей не мав великої охоти входити з Татарами в умови і відкладав відповідь їх послам аж до третього тижня. Мурза нарікав перед нашими послами на те, що буцім то таке відкладанне шкодить обом сторонам⁴⁾. При тім висказали Татари своє здивованне, що війна йде ще все, бо царський агент упевняв хана, що війна скінчилась уже під гоноровими умовами, що царь віддає свою сестру за Карла — робив се видно лише в тій цілі, або спаралізувати заходи посла від Мазепи, що хотів довести Татарів до союзу з гетьманом і Шведами⁵⁾.

¹⁾ Як примір такої невірности згадує Димитра Самозванця, так що не знати, кому належить сей закид.

²⁾ *Non sine specie collusionis cum Moscovitis haec acta fuisse dicebantur* (547).

³⁾ Московські жерела описують сю подію значно инакше: Московський ген. Гейкінг мав 7 полків (що остаточно годилось би ще з відомістю Крманна, що було їх 8000); Шведів мало бути убитих 800, а 300 взято до неволі; визволено 1200 Москалів; страти в убитих і ранених коло 200 (Кост., 536). Що полонених із Веприка не було більше, як подає наш автор, можна йому вірити, коли їх сам бачив, хоч не говорить, куди поділо ся більше.

⁴⁾ Отсе посольство згадуєть ся у шведських жерелах дуже загально.

⁵⁾ Тут додає автор: *Habent tamen Cosaci veterem aliquam transactionem, quam ipsi fraternitatis nomine dignantur, vi cuius teneantur pars una alteri laboranti opem ferre.*

Не тільки король не дуже прихилив ся до союзу з Татарами, але й духовенство шведське у проповідях виступало проти того¹⁾.

В тім часі (29 червня) попав у небезпеку Мазепа. Москалі почали заводити табор коло села, де був королівський двір разом із гетьманом. Калмики вдерли ся аж до хати, де він жив, і хотіли піймати його, та Шведи, що охороняли його, відбили хоробро напасників. Тоді та частина війська злучила ся з королем²⁾. Того самого дня покинули послы Хведерки разом із двома полками, бо сподіваний був напад більшої сили Москалів, і зблизили ся до Полтави, одначе нападу не було і послы повернули назад із частю війська, та 1 липня покинули всі Хведерки і посунули ся в напрямі по Полтави. Того дня було сподіванне генерального атаку царя, але він у темній ночі почав відступати, полишив траншементи, а Шведи впали на них, здобули кулі, порох, провіянти і кілька бочок горілки, запалили траншементи, що горіли два дни. При тім Москалі із сусідного гаю забили коло 60 людей, переважно слуг, та деяких пняних вояків (552).

VII.

Дня 2 липня надіяно ся генеральної битви, тому король вивів усе своє військо, а багажі полишив коло Полтави й упорядкував його до бою. Наші послы були тутже. Лінія тягнула ся на одну німецьку милю, середину держав король зі своєю гвардією й артилерією, Запорожці займали крайні крила. Кіннота була розділена сотнями, та кожда з них мала сотню піхоти; кождий полк мав за собою меньше численну резерву. Поміж полками і поміж сотнями були порожні місця. „Не було видко нікого, хто не чекав би з радістю неприятеля; кождий гадав, що се буде рішаючий день і визволить у кінці Шведів від голоду та інших нещасть, під якими упадали як під повільною смертю“ (552)³⁾. Та царь не зважив ся починати битву, тож військо завернуло назад на свої становища. „Повернули ми до Та-

¹⁾ *Concionator noster poenitentialis graviter monebat, non confidendum esse alianciae Tartaricae, innitendum vero esse divinae per seriae poenitentiae continuationem* (548).

²⁾ Король був тоді у Жуках, гетьман мабуть таки ще оставав ся в Будищи.

³⁾ Шведи ворожили собі добрий результат із хмари птахів над Москалями.

тарів, уставлених на полях проти північних воріт Полтави, і тут побачили ми гетьмана Мазепу, що їхав на прекраснім (*generosissimo*) кони: він у пишнім уборі виїхав був рано до битви; король його похвалив, але велів йому іти до багажів, щоб шанував своє жите, коли й так здоровле слабе“ (553).

Дня 5 липня Калмики били ся з Волохами недалеко намета самого короля; другого дня послали підчас прогульки мало не впали в руки сих Азіятів (554). У неділю 7 липня наші послали зробили нову прогульку аж близько московських становищ. „На малу чверть милі віддалені оба війська; Шведи поставили коло королівського намета гармати, поуставляли намети, один на 4 або 5 піших людей, та навіть не обвели обозу ніяким ровом з якого будь боку; можна було дивувати ся безпечности хоробрих, досвідних вояків, що нераз далеко відбігали задля паші. Крайні їх становища були під найблизшим горбком, що його Москалі зміцнили потрійним коштовним валом. З лівого боку видко було горб повний московських фаланг, тільки глибока долина і потік відділяли нас від них. Ті, що вештали ся, закликали наших, обіцяючи горівки й пива, як хто прийде, та коли несподівано два піші і два кінні Шведи кинули ся на горбок, де ті стояли, зараз почали провокатори утікати що сили“ (554). Повернувши з прогульки довідались послали, що пропонувано битву на другий день. Приказ короля коментовано ріжно, деякі хотіли видіти у тім навіть наслідок рани. Керман же висказує гадку, що причиною не могло бути ніщо иньше як *ipsa dura et dira necessitas*¹⁾.

Дальше йде опис самої полтавської битви (555—559). Записує автор тільки те, що сам бачив, а тільки небагато з того, що чув. Розуміть ся, автор не вояк, говорить про тактичні рухи словами профана, але й тут попадають ся інтересні відомости, не звісні, або тільки мало, з иньших жерел.

¹⁾ „Король видів же, що неприятель має доволі живности, а Шведам кожного дня тяжше; ті села, звідки доси доведено поживи за великі гроші, вже вичерпані, поодинокі полки не можуть знайти хліба, а те що роздобуте, вже з'їджене, магазинів закладати не можна; дійшло до того, що багато, вичерпаних довгою облогою, зимою, дорогами, голодом — воліло чесну смерть ніж погане й нещасне жите, бодай потішали ся надією на краще щасте... Думаю отже, що Карло змилосердив ся над долею своїх вояків і забажав покласти свою справедливую справу на вагу рішучої боротьби“ (564—5).

У глибоку ніч відправлено всі вози двірські й полкові у ліс, що лежав пів милі дальше. Посли поїхали тудиж. По дорозі стрічали кілька відділів Шведів, що йшли до короля без усякого галасу. Ночували під голим небом без огня, соломи, поживи. З заду вози заслонені були лісом, із переду стояли гармати і 2—3000 вояків. Скоро, сьвіт 8 липня, король сів у лектику; Реншильдови віддав праве крило до ріки, Левенгаптові праве, сам станув по середині¹⁾. Начальники перемішали кінних і піхотинців, козаків і Волохів поставили на самих кінцях крил і по боках для оборони задної лінії²⁾. Король промовив до генералів, генерали до війська. Москалі мали кориснійше положенє тим, що свої окопи покладали на більше піднесенім місці.

Що до сили шведської сторони, то автор говорить тільки загальними числами. Тих, що були в боєвій лінії, означає на 12 полків; для охорони окопів під Полтавою, в Санжарові під проводом Меерфельта і коло багажів полишених мало бути по 2000³⁾. Російські сили подає на меньш-більш 50 тисяч⁴⁾.

З дальшого опису битви подаю тільки те, що автор сам бачив.

„Почувши гук гармат і коли карабінові сальви відзивались частійше через чверть години, я з п. Погорским і слугою поспішив на кони чим скорше разом із багатьома иньшими, заінтересований незвичайністю, аби видіти акцію Шведів. Хотячи дібрати ся до піхоти і до самого військового корпусу, що окружав короля, куди мені на запит поручали досьвідні мої приятелі, *veterani officiales*, знайшов ся я аж на самім краю лівого крила, котре замикали запорозькі козаки, і котре було справді найбільше небезпечне, бо неприятель легкої збрुї напирив на нього⁵⁾. Ледви

¹⁾ Отсей розділ команди хибний (пор. Fuxell, 170), се було авторови справді трудно знати. Подана тут дата вірна, натомісь у Fuxella хибна (9 липня); битва була 8 н. ст. липня, 28 шв. ст. червня, 27 ст. ст. червня.

²⁾ *Equites peditibus intermiscuerunt illi, collocatis Cosaccis et Valachis in extremitatibus utriusque alae curruli oppositu, quo se in casu insperati periculi tuerentur omnes a tergo relicto* (556).

³⁾ Яб бачимо, числа дуже близькі до поданих в иньших жерелах (пор. Fuxell, 168; Carlson, 35, 68—9). Число шведської армії було справді коло 18.000, хоч у Костомарова названо се число сумнівним (542).

⁴⁾ Загалом вірно, коло 56.000 (Carlson, 35).

⁵⁾ Отся звістка про участь козаків у полтавській битві мабуть чи не єдина доси знана. Шведський історик Fuxell говорить виразно, що про участь козаків і Волохів нема в жерелах звістки (193); в дійсности в однім описі битви сказано, що „з козаків гетьмана М. не впало в битві мабуть ані

досягли ми сього крила, як багато тисяч Калмиків піднесло під небеса страшенний крик і так перестрашили се крило, що почало уступати, але деякі надходячі Шведи з витягненими мечами завернули, грозючи смертю утікачам, і тим довели до порядку. П. Погорский, що поспішаючи на місце битви вложив на капелюх солом'яний знак, аби його Москалі не пізнали, та прийшов із бажанєм набути прим. пійманих коний, бачучи замішане зчинене Запорожцями і чуючи незвичайний сей крик Калмиків (нічого не було чути, тільки постійне і-і-і), добачуючи навіть літаючі кулі над нашими головами, стратив усяку відвагу і не дав себе довести ніякими моїми прошеннями, аби хоч на хвилю задержав ся. Але дивним провидіннем божим стало ся, що коли повстав новий пострах і втікачка серед Запорожців, зараз ми відступили, бо инакше були б ми впали в купи неприятелів, що випали з міста, аби нести своїм поміч, і наші коні вже й так помучені дещо, не могли втекти перед скорими козацькими і занести нас аж до віддалених багажів“ (557—8). „Царь діставши несподівану побіду входив помпатично у Полтаву; Полтавці ж визволені від облоги виставили з високої вежі білу хоругов на знак підданства. Деякі досліджували положенне наших багажів, та почувши стріли наших великих гармат і побачивши місце придатним до бою, численні вози й людий, не мали відваги напасти на нас. Кілько разів козаки, втікаючи до нас із битви, або Шведи розбиті тут і там зближали ся і наші не могли їх пізнати задля незвичайного пороху в повітря, стілько разів ми перепуджені бояли ся неприятельського нападу й найгіршого кінця. Аж коли ми дізнали ся, що король повернув, як би повернули до жита“ (559). Порох із диму і куряви (вітер вів Шведам в очи) покривав лица вояків як саджею, що годі було пізнати їх і кілька днів не можливо було змити (560)¹⁾

З чоловіка; доки ми били ся, були вони по заду, колиж приходило ся втікати, були вони далеко на переді; все таки зробили вони нам ту прислугу, що показали нам дорогу до багажів“ (Carlson, 50). Отся саркастична замітка сучасника не годить ся з оповіданнем нашого автора, без сумніву правдивим. Що правда, не сказано тут ясно, де були Мазепинні козаки, з оповідання виходить одначе, що вони разом із гетьманом боронили багажів, тож годі було їм сповняти се завданне, як велить безіменний сучасник.

¹⁾ Автор нотує оповіданне про те, що якась важна женщина заповіла на перед нещасний кінець битви і за те була покарана смертю (561—2).

Дальше згадує про висланне Понятовського у Бендери¹⁾ і Меєрфелта до царя, аби похоронити убитих і спорядити лісту їх та пійманих, та щоб удержати на якийсь час погоню²⁾ (560).

Потім велів король рушити до Дністра. Посли їхали з возами і ночували на полях коло Санжарова. Король замикав відворот із кіннотою, полтавські поля покинув аж перед заходом сонця так, що до Н. Санжарова, де стояв полк Меєрфелта, прибув аж у темну ніч. Скоро день (9 липня) поспішали даліше через Білики (Bielka), Кобиляки (Kobilack), тут трохи спочивали, Сокілки (Szokolka), а над вечером по 8 милях дороги добились до Дніпра. Переночували на полях, а 10 увійшли у Переволочну, спалену перед кількома днями Москалями. До перевозу не знайдено нічого крім кількох рибацьких човнів. Цілий день провели бездільно, сподіваючись, що буде зараз зроблений міст. Нашим послам можна було переправити ся на рибацьких човнах, але вони бояли ся не так дрантивих, діравих човнів, як козаків, що були на противнім боці: не хотіли бути між ними перші³⁾. Мазепинні козаки знайшли, що правда, одно судно на 50 людей, але послы не могли з нього користати за ніякі гроші, бо воно було призначене на перевіз ліпшого війська, королівського і козацького. Козаки зробили теж два човни (duarum orgyiarum paviculos), але хоч щасливо відпливали, назад не вернули. Другого дня (11. VII) взяли ся послы самі спорудити перевіз. Привезли з розваленної церкви в Переволочній тяжкі чотиригранні платви. Майстри знайшли ся і збили тратву. На неї всаджено віз, але тягар був занадто великий, тому кинено віз і всі багажі⁴⁾ у воду, остали самі послы ще з одним купцем і двома веслярями з поміж Українців. Коний нагнали у ріку. Відбили від берега як раз у хвилині, коли показали ся Москалі на горбках у віддаленню чверти милі. До середини ріки втікачі доїхали з тяжкою бідою, даліше вже не могли ніяк, сплав почав іти

¹⁾ Вислано його годинку по битві; иньші жерела кладуть на пізнійше (Костомарів, 575). Крман зове його резидентом кн. Сапіги.

²⁾ В дійсности М. мав теж предложити цареві мир. Післано його радше до Піпера (Carlson, 51). Про стрічу сього посла з царем оповідає автор, що царь приймив його вистрілом гармат і сказав: „Чому то перед тим хотіли ви увійти у Полтаву, а не могли, а нині входите проти своєї волі?“ На се М. відповів, що се діється з конечности й іграшки долі за божою волею.

³⁾ *primi inter illos esse verebatur* (565).

⁴⁾ Крман узав тільки плащ, торбу з руськими книжками і білем та бононець хліба. Сей останній знищив ся цілком.

під воду. Повстав крик і плач. Вже мали себе за страчених, коли змилювалися два козаки і приплили на двох рибачьких човнах. Показувано їм обіцяно їм гроші, аби їх перебрали на човни. Козаки зразу підплили, але не зважувалися переносити людей, тому що їх човни йшли дуже глибоко під воду. Та втікачі так довго благали, плакали й кричали, що таки їх перебрано, а перевізники завернули назад. Станули на другім боці без річей, коней і поживи. Подібно переправлялися й інші. „З берега побачили ми, як деякі інші їхали на подібних сплах та благали жалібними голосами помочи у інших, потапали в воду то по рамена то по голову, часом покривала їх вода цілком, то знов виставляли голови з води, дехто потонув цілком; одні коні плили без їздців, інші пропадали з їздцями... Найсумніше було дивитися, як багато хочачи ратувати жите, мусіли палити, топити або кидати все своє, окрім грошей. Видно було, як тисячі возів, візків і коштовних карит, навантажених усякими скринями, ломано, кидано або палено. Кождий висиллював свій ум у тім напрямі, аби перевезти свої річі... Одна жінщина, родом із Семигорода, з мужем і дитиною при грудях, показувала мішок із двома тисячами дукатів, обіцяючи дати їх за перевезенне. Начальник над королівськими човнами зібрав не мало грошей за те, що поміж вояків всаджав по одному-двох купців...“ (565—8).

Переправлених через Дніпро було, як подає наш автор — 2000 Шведів і стільки само мазепинських і запорозьких козаків¹). Між знатнішими козаками вчислені: Мазепа, Войнаровський, секретар гетьмана (Орлик) з жінкою і кошовий (Гордієнко)²).

Посли зразу мусіли йти піхотою, але незабаром роздобули коний і дігнали військо, що стало ночувати коло якоїсь стоячої води.

¹) Пор. дещо інші дати у Fryxella (185) і Carlsona (54). На цьому місці згадує автор про татарського мурзу, що аж тепер дістав королівську відповідь: *Morsa tartaricus ablegatus ex infausto proelio mature abscesserat et postea a rege Carolo Borysthene superato resolutionem obtinuit ad suosque dimissus fuit. Посол сей мабуть не переходив Дніпра.*

²) Сей давав 300 дукатів за те, аби хто перевіз через ріку його віз.

VIII.

З опису козацько-шведської втеки через степи виймаємо ось що :

„З географічної мапи Польщі, що я носив при собі, та з оповідання многих знав я, що ми ввійшли на пусті 33 милеві поля (звані по польськи *dzike pole*), де з перестрахом бачили ми все пусте і без усякого сліду людської культури, та бояли ся дикости околиць та пустинних доріг“. Дня 13 липня (у суботу) ще досвіта військо рушило. Без їди майже, пючи воду зі стрічних багон та хоруючи з тієї причини, ішли з ним посли. Шведи переважно мали коний, але було й таких доволі, що перейшли пішки цілу степову дорогу. Король їхав у лектиці, Мазепа у возі, наладованім грішми¹⁾. Дня 15 липня станули над Богом. Другого дня з'явив ся вже з поворотом Понятовский і надпили Турки з поживою, з чого скористали і наші посли²⁾. Переправа наступила аж 18 липня під вечір, коли дано знати, що наближаєть ся московська погоня³⁾. Автор боячи ся, аби їм не прийшло ся такої самої біди зазнавати тепер як і над Дніпром, вдав ся просто до короля, щоб йому дано місце між вояками. Так і стало ся⁴⁾. Ті, що не встигли переправити ся⁵⁾, в части згинули, в части попали у неволю. „Мало згинути 500, між ними козаки, знаючи добре, що не буде їм помилювання, опирали ся всіми способами і боронили ся аж до загину“ (577)⁶⁾. Ніч 19—20 липня перебули посли в Очакові⁷⁾, а 25 з військом уже рушали

1) *cum quinque millioribus in aurea moneta vasisque argenteis grandioribus, quae hic et antea alibi videramus* (572).

2) Автор подає промову баші до короля (574).

3) Переїзд тревав „найменше“ годину — така широка була ріка (575).

4) Посли не хотіли ночувати у якогось Турка, „бо він міг би, як би хотів, ограбити нас із майна і житя, замкнути у вязницю або потайки завести на корабель і продати в Царгороді, як то мало трапити ся необачним нашим козакам“ (576).

5) Вину опізнення переправи кладе автор на зрадливе поступування очаківського баші, що за те був опісля покараний (577).

6) *Nac sua clade Sveci et Cosaci fluvium Limon, qui una cum socio suo Vieper prope trajectum in Bogum labitur, reddiderunt celebriorem* (578). В помотаних назвах треба розуміти без сумніву Інгул. Цікаво, що автор ніде не згадує, буцімто треба було через нього переходити (пор. Костом., 576).

7) При описі міста занотував автор, що Турки й Татари, продаючи всячину війську, викрикали: *horilka dobro, moloko, nardenku* (якийсь напиток) *dobro* і т. ин.

в дальшу дорогу. Окремо йшов наперед Мазепа, окремо опісля король. Посли прилучили ся до гетьманового відділу. До Дніпра дійшли 1 н. ст. серпня¹⁾, але аж 3 т. м. зблизив ся король до самої ріки (578, 581). Переходили від Очакова всього три села, останнє *Zaomrza* (579). Посли задля хороби переправили ся через ріку скорше ніж військо, діставши на се рекомендацію з королівської канцелярії (582). У Бендерах забавили до 20 серпня. Того дня прилучили ся послы до товариства ген. Меєрфельта, що повернув уже від царя та через Угорщину мав удались до Швеції. Перед відходом візвав король Крмана до себе і тепер пощастило послам здобути те, чого надармо просили в Могилеві, себто грошеву підмогу у згаданій на початку сумі²⁾.

З подій у Бендерах, записаних автором, треба зазначити ось що: 16 серпня Шведи мали покутний день; проповідь мав Мих. Енеман, обговорюючи останні випадки. Нещастє зводив він до десятиох ріжних причин, а між ними одна така вина: надмірне бажаннє підпомогти політичну волю Поляків через розширеннє границь держави, себто приверненнє України³⁾. Того самого дня прибув Меєрфельт з умовами згоди від царя, а за ним царські послы, „між ними Скоропадський, полковник стародубський, вибраний на місце гетьмана Мазепа по його прилученню до Шведів“. Він — казали — оправдував ся перед Мазепою за те, що приймив титул гетьмана, предложений царем; обіцяв бути вірним своєму гетьманови і привезти йому збунтованих козаків, як тільки прийде корисна нагода⁴⁾.

Про смерть Мазепа вже нема ніякої згадки у нашого автора.

Дня 22 серпня послы вже в Яссах, 25 в Сучаві, 26 в Кімполунгу, 1 вересня в Сиготі, а 5 в Мункачові⁵⁾. (508—94). Дорога від Бендер описана теж докладно, але її поминаємо, як для нас мало интересну.

¹⁾ У Костомарова (580) дата хибна.

²⁾ Авдієнція і промова записані докладно (585—7).

³⁾ *studium nimium iuvandi politicam Polonorum libertatem per dilationem terminorum regni, sive restitutione Ukrainae quaesitam* (583).

⁴⁾ *Iste fertur apud Mazeppam se excusasse, quod ducis titulum sibi per cz. m. oblatum acceptaverit, seque Mazeppae duci suo fidelem futurum et Cossacos rebelles adducturum, ubi occasio commoda se obtulerit, promisisse dicitur.* Се оповіданнє интересне, бо нізвідки инде не знаємо ані про побут Скоропадського в Бендерах, ані про подібні відносини його до гетьмана.

⁵⁾ З поміж дальших принагідних заміток зазначимо хіба, що подано про Кімполунг: *Kampolon autem multos domos affabre ex abietibus constructas continet, nec non mercatores Rutenos varia ex mercebus Polonia Transylvaniaeque huc adportantes* (589).

IX.

Отсе перегляд подій, записаних Крманом, що мають для нас історичну вартість. Велику частину, що оповідає про особисті випадки самих послів і ріжних иньших людей, багато картин воєнного життя і т. ин. пропускаємо, хоч не одно там цікаве, не тільки з психольогічного боку, а навіть з історично-культурного. На сьому місці нас цікавить те, що має місцевий український характер, що дає певний погляд на побут і культурний стан тодішньої української людности. Між тим багато — розумієть ся — такого, що не має спеціального історичного значіння, з нашого погляду байдужого, — все те тут пропущене також. За те доволі розкидано справді історичних рисів, з яких складаєть до певного рода суспільна фізіономія тодішньої України. Попробую зібрати важнійші з них.

Ще попереду згадав я, що у автора слідно певний неприхильний тон до гетьмана Мазепи. Сей тон пробиваєть ся скрізь у записках, майже все, коли докладнійша мова про гетьмана. Звідки воно взяло ся, не трудно зрозуміти. Передівсім багато покласти треба на характеристику гетьмана *ex post*, себто коли ціла шведсько-козацька кампанія скінчила ся так сумно. Між Шведами панувало переконанне, що причина нещастю — то нещасливий зворот короля на південь, а сьому знов причина — зазив Мазепи¹⁾. Такий погляд — хоч як невірний — панував і настроював Шведів неприхильно до гетьмана й козаків. Переймив його і наш автор, може й несвідомо, бо ніде не висказує його ясно; противно, деякими звітками посередно заперечує вину гетьмана, про що була мова висше. Сей неприхильний тон не покидає автора і по його особистій знайомості з гетьманом у Ромнах, а навіть неприємні для послів прошення до нього в Будищах могли сей той прибільшити, хоч там окрім звичайної козацької суворої форми не було ніякої вини по стороні гетьмана. Окрім заведених надій та жалю, що українська суспільність не підперла Шведів, могли тут бути й сторонні впливи. Приміром, посол познайомив ся з Понятовским (котрого дуже величає), а сей без сумніву виявляв свій аристократичний і польський погляд на Україну й її діячів. В кінці годі запереч-

¹⁾ Такий несправедливий погляд перейшов і до деяких істориків (пор. Костомарів, 565).

чити й те, що наш гетьман не був із тих, що приковував до себе людей, навпаки умів легко робити собі ворогів. Звідки-б і не взяв ся там згаданий неприхильний тон, важний він як *argumentum a silentio*. Автор певно не забув би записати таких звісток, як охота гетьмана втекти від Шведів і поставленне його під сторожу, як намір видати Карла XII цареві, як виявлене буцїмто гетьманови незадоволенне короля по полтавським погромі¹⁾ — коли б вони справді були. Все те належить без сумніву у світ видумок. Противно, автор записав раз навіть королївську похвалу гетьманови: доказ справдїшньої опіки (553).

Подїбно дивить ся автор і на козацтво. Про достойників поруч Мазепи згадує мало; про Войнаровського та Максимовича говорить симпатично, про иньших індїферентно. Загал козацтва в записках майже не виступає; кілька разів згадано про число козаків при Мазепі, їх активна діяльність воєнна не занотована докладно. В однім місці кидає автор на Мазепинних козаків цілком негарну тїнь, хоч без фактів. У Хведерках прийшло ся послам ночувати серед них, оподалїк від Шведів: „Ми мусїли бояти ся не тїлько неприятеля, але й козаків, бо вони запалювали ся на нас що раз більше, подразнені нами самими.“ Тут оповїдає дальше, як деякі купці, що жили разом із послами, грали ся в присутности козаків великими сумами грошей та заводили драчі з собою, тому послї перенесли ся до иньшої квартири (548—9).

Назви „козаки“ уживає автор у широкім значінню, раз як дружина Мазепи, другий раз як Запорожці, третїй раз як українська людність взагалї. Тому часто трудно докладно, знати про кого саме говорить автор; хиба Запорожців звичайно (хоч не все) називає їх дійсним іменем (*Zaporovienses*). При описї переходу через ліси між Сожею і Десною згадує раз автор, що в однім селї „козаки, поховані в лісах, принесли хлїба, сира і яблук, (а послї) могли дістати сир, званий тварог (*twaroch*) й один великий хлїб, що їм став на багато днів“ (506). Сим разом певно мова про українських селян, бо справдїшніх козаків там не могло бути. Так само селяни в Лукновї стрїчали шведсько-козацьке військо хлїбом-сіллю. Одначе не всюди селяне були такі прислужні. Перед Новгородом у якомусь селї „селяни напали на шведські вози, а Шведи побили їх до крови“. Вони бояли ся, що Шведи будуть знущати ся над ними, або й забе-

¹⁾ Костомарів, 491, 565; Fryxell, 136.

руть силоміць із собою, та швидко переконали ся, що страх безосновний; спеціально наші послы уміли приєднати собі людий, головно діттий (511). Та нераз людність мала причину бояти ся Шведів. У Чепліївці вояки палили солому, плоти, а навіть розкидали на огонь хати, яких не було кому боронити (517); у Гадячи забрано цінні церковні предмети (533). Чим дальше, українська людність ставала неприхильніша до Шведів, що автор занотував кількома наворотами. Де тільки можна було, роблено шкоди, або й забивано поодиноких (544). Про Запорожців говорить автор звичайно неприхильно. Послы боять ся бути самі між ними, навіть при переправі через Дніпро, а ще більше опісля; старають ся бути на нічлігах як найдальше від них. Їх автор підозріває о злодійство, забійства і т. ин., хоч не наводить майже ані одного дійсного приміру¹⁾. Тепер годі сказати, чи всі ті закиди оперті хоч у значній частині на дійсних подіях, чи може в автора виробив ся тільки такий погляд недовіря і підозріння, або й може повторене тут тільки те, що автор чув від інших. Остаточо багато могло бути і правди на тім; шведські вояки були без сумніву не дуже ліпші.

Багато місця призначає автор на зображенне релігійних відносин на Україні. Ними він цікавив ся більше, ніж иньшими сторонами суспільного життя і більше про них записав. Часто дає він позір на церкви, монастирі й т. ин., описуючи деколи докладно²⁾. Де міг автор, знайомив ся з духовними і провадив з ними довгі розмови на церковно-релігійні теми. Ще у Крупці на Білій Русі був він на „руськїм“ уніятськїм богослуженню

¹⁾ Ось як говорить автор про козаків взагалі, вже підчас утеки через правобічні степи: *Noster contubernialis Petrus Grund in Cosaccos incidit et exutus omnibus suis bonis redire maluit ad germanica regimina* (569). *Praeteritis Cosaccorum stationibus ad svecica tentoria transivimus, at scientes Cosaccos furtis advetos per mediamque svecicarum stationem tota nocte oberratos, equis nostris solícite invigilamus* (571). *Et quia Cosacci nostri confoederati itinerisque socii Svecos, qui inter ultimos erant, ubicunque occasio erat, spoliabant alios fortunis, alios etiam vita, ideo debui de alio equo solícitus esse* (572). *Audivimus, hic esse copiam leporum, caprearum, bubalorum, quin etiam onagrorum, vulpium aliarumque ferarum, quibus non immerito annumeraveris venatores Zaporovienses ipsis feris feriores* (573) ...*primo diluculo equa illa per Cosaccos vel Tataros tota nocte discursitantes abducebatur* (579) і т. и. При тім усім цікаво, що автор нічого не знає про якусь бійку між Запорожцями і Мазепинцями підчас бенкету.

²⁾ Про церкву у Лютенці пише автор, що сам вівтарь мав коштувати 20.000 з. коз., а ціла будівля 100.000 (1 зол. = 10 цїс. грошам); взагалі церква була величава (534).

і говорив із попом¹⁾. „Був се чоловік дуже неосвічений (*rudissimus*), так що не міг добре читати навіть руських букв, жалів ся на трудність руського читання, по латинськи не знав ані говорити ані читати, вдоволяв ся одією мало відмінною від селянської“ (483). Про київського митрополита записав, що він змагаєть ся з московськими про першенство; висвячують його звичайно патріярхи царгородський, александрійський, антиохійський та єрусалимський (513)²⁾. У Ромнах будучи пізнав сей бік українського жита докладнійше. Тут запізнав ся наперед із дяком³⁾ і сей навчив його за два дни читати по руськи. Через нього познайомив ся із роменським попом Теодором Яновським; від сього дістав псалтирь, новий завіт і требник (*ecclesiasticum rituale*) в одній книжці за ціну 7 фл., що служило йому за лектуру (526). Від того то Яновського довідав ся багато про церковні справи. Оповідано йому, що попи мають збірку проповідий на кожду неділю і сьвято, все таки говорять їх тільки на Різдво, Великдень і Зелені сьвята. Духовний уряд можна здобути підкупством і грішми у політичної власти. Деякі духовні не вміють навіть читати по руськи, все таки дістали у уряду право бути попами: як раз такий роменський протопіп (*protopöpp*); давнійше був він міщанином, і то не з ліпших, за те був багатий дещо. Піп пече проскури, уживаючи до того води з рік, черпаної в означених порох і в певних місяцях; муку на них приносять люди і вони бють попа, як що їм не дасть стілько проскури, скілько вони хочуть (522). Загалом усі руські духовники грубо неосвічені і страшно дурні, за те зарозумілі на старинність своєї релігії й особливу правдивість її⁴⁾. По латинськи знає ледви один на тисячку і то маленько; грецьких слів уживають, що правда, при богослуженню, але погано вимовляють і не розуміють їх. Коли раз автор зайшов до згаданого Яновського, сей привитав його словами: „Час обідати в мирі. Превелебний отче, сядіте одесную мене!“⁵⁾. І розпочала ся розмова на тему посту, бо піп хоч мав піст, їв багато, автор же нічого.

¹⁾ *cum sacerdote, qualis alibi pop, alibi pöpp appellatur* (483).

²⁾ По імені називає Варлаама Ясинського (*Leszinszky*) та Йоасафа (*Josephus*) Кроковського (514).

³⁾ *nactus sum cantorem ecclesiae, qui ibidem diak dicitur* (521).

⁴⁾ *Observavi vero in omnibus sacerdotibus rutenicis crassam ruditatem et asinam stupiditatem, magnificam e contrario de religionis suae vetustate, episcoporum successione et totius cultus divini singulari bonitate opinionem* (523).

⁵⁾ *Tempus cibi vult esse in quiete. Prevelebni otče, sjadite odesnuju mene* (523).

При тім зазначив автор, що руські попи в пісні дні пють горівку у шинках аж до оп'яніння. За те Яновський похвалив ся, що вони не читають єретицьких книг і не слухають єретиків, які підуть у пекло і т. ин. Коли Крман почав його переконувати, зірвав ся він і почав кричати: „Я не хочу, не хочу, не хочу ваших пояснень, ви дуже вчені, але я не хочу чути вашої науки; я маю пояснення св. отців, а ніколи не слухав теології, доволі з мене катехізму!“ і почав затикати вуха пальцями. Ображені послы вийшли і більше до нього не заходили. Про того самого попа розказує автор, що він признав ся, що не має біблії, а як потребує, то позичає у своїх вірних, взагалі не має ніяких книжок, цілими днями волочить ся по огороді, паничить із своїми вірними, починає крики, торгує, раз вибили його шведські вояки і т. ин. (524—5). Взагалі тут довідав ся автор про розпутне (*impura*) жите духовників, паниченне, сварки і бійки (526).

Кілька разів розмовляв теж автор із монахом, що був при Мазепі. Описує навіть докладнійше його богослуженне, на котрім був король із міністрами (526). Автор був сьвідком похорону котрогось із знатних Мазепинців (*unius M. ministri*). „Ховано його коло вітваря, на домовину покладено меч, а на груди відпущенне гріхів (*indulgentias*) і лист київського митрополита до св. Михайла і Петра, аби його впущено до неба. Одначе священник сказав, що се дано йому тільки сьвідцтво побожності“ (526).

Коли послы були в Гадячі, пізнали ся з міщанином Теодором Хоминським, що знав доволі латини і мав бути вчений у теології; тесть його, Стефан Тишкович, був гадяцьким протопопом. Сей Хоминський розмовляв теж часто про церковні діла. Був там ще иньший піп, Юрій *Jerosztaszovits*, щось у роді Яновського¹⁾. Підчас похорону одної дитини замішав ся між жіноцтво і на очах усіх (між ним і автора) обіймав якусь жінку, не перестаючи співати і читати молитви; за ним подібно робили й иньші присутні (533). Дізнав ся теж автор від тих попів, що семилітні хлопці й дівчата уміють уже грішити вповні (535).

Інтересну розмову мав автор зі згаданим монахом (3 липня). Коли зійшла розмова на лютеранство, показав ся сей мо-

¹⁾ Був він при церкві Матери Б., котрої парох Іван Борзовський утік перед Шведами; ті знов забрали з церкви все, клейноти, книжки, чаші і всі ризи (533); без сумніву так мусіли робити і в иньших місцях.

нах багато розумнішим від Яновського. Він впевняв автора, що руська церква має получити ся з лютерською; на доказ показав йому рукопис твору, писаного Теофаном (Theophorum) Прокоповичем до кенігсберських теологів, де висказано сю гадку. Коли вони про се розмовляли, надїхав якийсь знатний Українець (*nobilis rutenicae familiae addictus*), а довідавши ся, що Крман лютеранин (шведської віри), якийсь час слухав розмови, аж нараз нагнав коня і звертаючи ся до автора сказав: „Я не хочу вашої релігії, хоч вона похвальна, і радше хочу разом із иньшими, що почитають П. Д. Марію, велику богиню (!) нашу, умирати, умирати, умирати!“ (553).

Автор наш пізнав ся теж підчас утеки через степи з січовим попом. „Він виславлював дуже релігійність Запорожців, що то день і ніч славлять Бога, поневіряють своїм здоровлем у постах більше аніж иньші козаки й Русини, приходять дуже численно на щоденні богослуження, усі жиють без жінок, хлопців узятих з поза меж своєї вітчизни навчають воєнного ремесла, карности, поміркованости й чистоти, зносити голод, спеку та холод, і вони від дитини привикають до того, що нераз при скаженім морозі члени тіла їм обмерзають, все те одначе зносять байдужно і не жаліють ся на суворість“. Дальше оповідав йому сей піп про воєнні діла Запорожців, про походи на Царгород, а коли Крман закинув про козацьке розбишацтво (*latrocinia et pyratia*), назвав він се добрими прикметами, не хибами; за те автор назвав його сліпим самолюбцем (*caecus sibi que placens*) (573). Шкода, що Крман не записав, як мотивував сей піп свою похвалу Запорожцям за їх розбишацтво.

* * *

Отсе старав ся я вибрати з записок Крмана все те, що має історичну вартість для нас та перевірити його критично. З усього виходить, що в них маємо одно з найцікавіших свідоцтв чужинця про Україну з початку XVIII ст. Побіч доповнення знаних уже нам фактів з иньших жерел, маємо тут дещо відмінного, що дозволяє оцінювати події з иньшого боку, маємо навіть відомости цілком нові, незвісні з иньших жерел, а знов иньші дозволяють нам розв'язувати часті неясности і суперечности, подибані в дотеперішніх жерелах у дотеперішніх істориків. Побіч того автор відслонив нам у своїх записках деякі боки культурного життя тодішньої України. Сумний се образ,

та він добре годить ся з тим історичним моментом. Коли читаємо у чужинця сі неприхильні характеристики української суспільности, проти волі навіть пригадують ся нам подібні записки з побуту на Україні, роблені половину столітя перед тим — антиохійського патріярха Макарія.. Яка величезна різниця між ентузіазмом для української культури половини XVII ст., а неприхильним зображенням культурного занепаду, майже варварства тієїж самої країни, тільки пів столітя пізнійше!

Певно, неоднаковість сих обох образів до певного ступня тільки суб'єктивна: інакше дивив ся на Україну й її людей азийський православний духовний, а інакше середньоевропейський протестант; та ще більше певне й те, що сі образи дійсно неоднакові об'єктивно. Таж друга половина XVII ст. — то Руїна...

Подорожний лист Крмана від гетьмана Мазепи.

Joann Mazepa, hetman wojsk zaporożskych s oboich storon Dněpra, slavneho svjateho apostola Andreja i biloho orla kavaler.

Oznavujem sim podorožnym listom našim, každomu komu kolvek o tom vidati naležit, a osoblive v panstvi najasnišoj porty ottomanskoj, ich milostam panom vlastelinom y vsjakoj kondicii y dostojenstva ljudem; tuže i panom starostinam (?) i vsemu staršomu i menšomu wojsk zaporožskych, horodovoho i nizoveho rejmentu našeho tovarystvu: yš ich milost, pan Daniel Kerman i Samuil Pohorskij s prostymi svojimi ljudmi, poslanymi (sic!) z panstva vengerskeho ot najjasnišeho ksionženzia j. m. sedmihrodskoho, byli v pevnych tohož panstva vengerskeho interesach u dvoru n. Karolja, j. m. švedskoho, ktorij teper z naležitoju otpravou čerez panstva n. porty ottomanskoj vo svoja sy povoročajut, začim aby vsjuda onich z panstva vengerskeho poslannikov dobrovolne bez zadržanja propustiano, i jakoj by potrebovali učinnosti, točy (?) visvidčaty nečormonljano (?) velice ich m. panov vlastelinov v panstvi najjasnišoj porty ottomanskoj žadajem i prosim, obecujjey (sic!) susidstvennoju prijazniju toč vzajemstvovati; staršinam zas rejmentu našeho wojsk zaporožskich horodovoho i nizovoho pilno prikazujem. Dan v glavnych kvarterach v Budišej (Будищях), marta 30 roku 1709. Zvyšmenovan. hetman a kavaler b. orla vlastn. r. m. p.

Печатка: козак при шаблі зі стрілами, в около напис: Pečat maloj Rossiji (?) vojska pečerskeho (sic! зам. ихъ царского) presvitloho (м. б. величества).

Др. С. Томашівський.

ПОХИБКИ.

На стор.:	Стрічка з гори:	Надруковано:	Має бути
301	3	történelmi	történelmi
"	5	isók	irók
"	20	Полтавщина	Полтавщини
"	21—22	oró-szozzági	orosz-országi
"	22	utjának	utjának
302	6 i 7	är, Arsskrift	над обома буквами а має бути колісце, якого друкарня не має
"	28	Німецькі словацькі	Німецькі та словацькі
303	8	такий	такий
"	23	його	його,
304	30	Rassi	Russi
305	21	Головчки	Головин
307	10	Чернкова	Черикова
"	27	Чернковом	Чериковом
"	28	Чаусів	Чаусів,
308	21	Раєвою	Раєвкою
"	27	aritioga	arctioga
"	28	Крманови були	Крманови не були
314	5	вороною	короною
320	19	слипо	посли
329	2	їдіння;	їдіння);

1,20

ПРОВЕРЕНО
С/Ф. 19.87

(5)
11

885

PA 8853

Ар. Ст. Томашівський.

Словацький висланик на Україні